

«اشاعه منطق گفتگوی میان مسلمانان با معیارهای قرآنی»

«اشاعه منطق گفتگوی میان مسلمانان

با معیارهای قرآنی»

محقق: راضیه علی اکبری

دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه ادیان و مذاهب قم

چکیده [1]

امروزه مشکل حقیقی ما در مسئله گفتگو میان مسلمانان، صرفاً در محدوده فضای گفتگو و عدم آن در محافل فرهنگی نیست، بلکه غالباً در عدم شناخت ارکان گفتگوست؛ از اینرو مقاله حاضر به بررسی «اشاعه منطق گفتگوی بین مسلمانان با معیار قرآنی» با هدف وصول به گستره های مشترک میان مسلمانان پرداخته است. اشاعه منطق گفت وگویی بین مسلمانان، باعث غنای معرفت دینی و تقریب بین مذاهب میشود و نوعی همدلی و شرح صدر برای مباحثه کنندگان و زوال تشنج اجتماعی را به ارمغان میآورد؛ گرچه شاید هیچگاه اختلافات از صحنه معرفت دینی بر چیده نشود اما در نهایت به یک گفتگوی میان فرهنگی منجر خواهد شد. گفتگو در استراتژی تقریب مذاهب اسلامی از جایگاهی قابل توجه و تأثیر گذار برخوردار است. بهره گیری از ابزار گفتگو در این عصر، می تواند فضای مناسب را برای آگاهی بخشی و رساندن پیام ها به یکدیگر فراهم سازد و مجالی برای شناسایی و فهم افکار و عقاید یکدیگر و پیگیری راهکارهای تعامل فکری و تبادل آراء و اندیشه ها قلمداد گردد. از جمله معیارهای قرآنی گفتگو عبارتند از: رعایت ادب سخن گفتن، خوب گوش دادن، اخلاص و حسن نیت، پایداری بنده به روش مندی علمی در برخورد با موضوع گفتگو، احتراز از تضاد و تناقض در سخن، مستقل بودن دلیل از ادعا، حرکت از اصول مشترک برای رسیدن به مسائل اختلافی، دوری از تعصب، اهلیت داشتن طرفین، رعایت منطق گفتگو و... . گفتگو از جهات متعددی اهمیت دارد؛ 1- فرصتی برای تقویت هویت اسلامی و دین؛ 2- کمک به انتشار پیام خود و مبادرت به هم اندیشی با یکدیگر برای انتقال اندیشه و تبادل نظر در مسائل اجتماعی، فقهی، عقیدتی و سیاسی؛ 3- تنظیم روند حرکت اندیشه انسانی و اتصال حلقه های بهم پیوسته انسانیت و مذهب به عنوان یک نظام گفتاری با بهره گیری از نمادهای زبانی؛ 4- فرصتی برای ورود نخبگان فکری جهان اسلام به یک متن جهانی؛ 5- باعث دستیابی به وجوه مشترک فکری و هماهنگی و همفکری در زمینه اندیشه، ارزش و رفتار

مثبت؛ 6- وسیله و ابزاری برای شناخت وجوه اشتراك و افتراق. با توجه به معیارهای قرآنی و اهمیت گفتگو، از مهمترین دستاوردهای گفتگو عبارتند از: 1- تحقق نظام منسجم فکری و نظری و روشمند و قوت اندیشه اسلامی؛ 2- احیای روحیه کاوشگری و نو اندیشی و بهره گیری از عقل جمعی در جهت تعیین راهبرد و هدف گذاری و هدف گزینی؛ 3- کمک به طرفین گفتگو در حل مسائل و معضلاتی که موجب حیرت و سردرگمی آنان شده است؛ 4- کمک به نخبگان جهان اسلام در رفع منازعات محلی، منطقه ای و جهانی؛ 5- هم اندیشی مسلمانان برای مقابله با تهدیدات مشترک.

واژگان کلیدی: گفتگو، گفتگو در قرآن، آداب قرآنی گفتگو، هدف گفتگو، آثار گفتگو.

مقدمه

الحمد لله رب العالمین و الصلاة و السلام علی سیدنا و حبیبنا و قدوتنا محمد المبعوث رحمة للعالمین و علی اخوانه من الانبیاء و المرسلین و علی آله الطیبین و صحبه الکرام و من تبعهم باحسان الی یوم الدین؛

در عصری که برخی به نام اسلام هراسی [2] و با متهم کردن اسلام به بنیادگرایی افراطی سعی دارند به بزرگنمایی تهدیدات و خطرات اسلام علیه جهان غرب پردازند و با تبلیغات منفی و جنگ روانی جهان اسلام را دشمن مشترک تمدن غرب معرفی نمایند، بر طرفداران مذاهب اسلامی است که با دور نگه داشتن فضای گفتگو از التهاب های سیاسی و پرهیز از سیاست زدگی، دولت گرایی و یا رسمیت گرایی در فرآیند گفتگو و نیز اجتناب از نقش ها و بحران های فکری و فرهنگی و نیز غوغا سالاری و عوام زدگی در عرصه مباحث فکری و فرهنگی از رهگذر اهتمام به دیپلماسی عمومی [3] و اتخاذ سیاست های غیررسمی و غیر دولتی در عرصه تعاملات میان مذاهب اسلامی را از طریق گفتگو و تبادل نظر به تحکیم پایه های اصیل و محکم تاریخی، فرهنگی و مذهبی تمدن اسلامی و هم اندیشی برای خنثی سازی تبلیغات و توطئه های رسانه ای امپریالسم خبری مبادرت نمایند.

حقیقت های هستی پیرامون انسلن وجود دارد که قرآن کریم آن را طرح کرده است و چارچوب فطری و هستی را تشکیل می دهد که بر اساس آن مصداقیت امکان گفتگو و یا معقولیت آن برای انسان استوار خواهد بود. [4] همچنانکه قرآن کریم در این آیه شریفه «یا أَیُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقْوَاهُ إِنَّا اللَّهُ عَزِيزٌ ذَلِيلٌ» [5] مسلمانان را به اصل گفتوگویی منطقی با دیگران به دور از هیاهو و ایجاد رعب و به هدف دستیابی به حقیقت دعوت کرده است، بنابراین بر مسلمانان به طریق اولی واجب است، اختلافات خود را از طریق گفتوگویی مسالمت آمیز، با رعایت آداب منطقی و اخلاقی حل کرده و گامهای عملی در این راه بردارند. از این جهت ممکن ترین وسیله تعارف،

گفتگو و تبادل رأی است تا حقیقت اندیشه ها و اهداف و کیفیت اعمال برای همه اطراف گفتگو روشن گردد و کج اندیشی ها و شبهات و سوء تفاهم ها از میان مسلمانان بر طرف و عناصر معاند و نظریات فاسد نیز بر ملا گردد.

در گفت و گو هیچ کس به دنبال این نیست که خودش برنده شود. هر کس برنده شود به معنای این است که همه برنده شده اند. روحیه ای حاکم بر آن متفاوت است. مشارکت در گفت و گو بازی کردن با هم است، نه بازی در برابر هم. در جریان گفت و گو هر کس که مشارکت داشته باشد برنده محسوب می شود. [6] آنچه هم اکنون اهمیت دارد، اینست که تصویر «گفت و گو» باید تغییر کند. گفت و گو بیش از آنکه یک ابزار انتقال مفهومی باشد، یک شیوه نوین زندگی است روشی که بر پایه های عدالت خواهی، واقع بینی، صلح دوستی، رواداری، حقیقت جویی و بردباری استوار است. وادی گفت و گو، وادی معناپردازی است و از همین رو جز اهل معانی، هنر تحقق آن را نخواهند داشت. گفت و گو در حوزه الفاظ، بردچندانی ندارد، و از آنجا که الفاظ خود بد و بعضاً وارونه فهمیده می شوند، آفت گفت و گو خواهند بود. [7] انسان بودن ما در ارتباطات مبتنی بر گفت و گو نمایان می شود.

نکته اساسی در گفتگو آن است که «دیگر» را به جرم «دیگری» در پیش پای «خود» به دلیل «خودی» ذبح نکنیم و حتی در بسیاری موارد درگیر با آن هم تصور نکنیم. شنیدن حرف حساب دیگران را صرفاً به دلیل «دیگری» محل خود باوری و تصلب بر داشته هایمان نپنداریم. هنر شنیدن را نیز در کنار هنر گفتن بیاموزیم و اندیشه خود را پایان همه چیز ندانیم گفتگو، بی آنکه در صدد کم رنگ کردن "خود" باشد، به دنبال آن است که «خلاً» میان «خود» و «دیگری» را به سود هر دو پر نماید. [8]

در عرصه تعامل و تبادل نظر میان مذاهب و فرق اسلامی باید شرایط گفتگوی پایدار و سازنده نیز مورد اهتمام قرار گیرد که برخی از این موارد عبارتند از: مشخص شدن موضوع گفتگو، عین گرایی، تسلط طرفین نسبت به موضوع، اطلاع طرفین گفتگو از موضوع مورد بحث و فهم و درک متقابل براساس برخورداری از ظرفیت علمی، حرکت از اصول مورد توافق، گرایش منطقی، گفتگو در فضایی مطلوب، سالم و منطقی، نتیجه مندی گفتگو، سمت گیری در گفتگو، احترام به دیگری و نظرات وی، پرهیز از خشونت و پرخاشگری، به منظور شناخت راه های اشاعه منطق گفتگو در این مقاله، پس از تعریف گفتگو، به اهمیت گفتگو، فواید و مزایای گفتگو، لوازم و آداب گفتگو، شرایط گفتگو، اهداف گفتگو و راهکارهای تقویت گفتگوی میان مذاهب اسلامی پرداخته شود:

1) تعریف "گفتگو"

گفت و گو به لحاظ لغوی در زبان فارسی به معنای "مباحثه، مجادله، مکالمه، ...، گفتار و گفت و شنود" آمده است. [9]

گفت و گو را بیش از هر واژه ای معادل واژه "دیالوگ" در زبان انگلیسی می دانند که در لغت [10] به

معنای " مبادله و مباحثه در باب اندیشه ها " است.

گفت و گو نشان دهنده نوعی سیلان و جریان معنی میان شماری از افراد است. از رهگذر این جریان معنی، نوعی فهم و درک نو که در آغاز گفت و گو وجود نداشته، پدیدار می شود [11]. مفهوم ظاهری «گفت و گو» آن است که دو طرف مایلند براساس تفاهیم، همزیستی مسالمت آمیزی داشته باشند. بایستی هر دو طرف تماس و گفت و گو را ضروری دانسته و از آن استقبال کنند. سقراط پدر گفت و گو، این فرآیند را آن لحظه ممکن می دانست که انسان به جهل خودش وقوف یابد. گفت و گو از نظر سقراط محصول توجه آدمی به این نکته است که " نمی داند" [12].

گفتگو (الحوار) در عربی مصدر حاور از باب مفاعله است؛ حوار مشتق از واژه محاوره که مراجعه در سخن است. الزبیدی در تاج العروس می نویسد: «الحوار یعنی المحاوره و المحاوره المجاوبه و مراجعه النطق و الكلام فی المخاطبه». در تاج العروس بدین معنی می گوید: «حوار به معنی محاوره است و محاوره یعنی پاسخگویی و مراجعت در سخن و کلام در گفتگو است. با او گفتگو کرد و آن ها با هم گفتگو و محاوره می کنند» [13].

طبرسی نیز گفته است: «گفتگو یعنی بازگشت و همان محاورت، و گفته می شود حاور محاوره و به معنای سخن را با او بازگرداند و با هم گفتگو کردند» [14].

وقتی بخواهند از مشارکت برابر سخن به میان آورند آنرا در باب تفاعل بکار میگیرند و مثلاً گفته میشود: تحاور زید و عمرو یعنی با هم به گفتگو نشستند، بیآنکه يك طرف بر دیگری چیره شده یا برتری داشته، ولي وقتي الزام يك طرف به دلايل و برهانهاي طرف دیگر مطرح باشد میگویند: "حاور زید عمرا". "الحوار" و "المحاوره" به معنای بازگشت در سخن است و اصل آن "حار" یعنی رجع (بازگشت) است. خداوند متعال میگوید: «إِنَّ زَيْدَ هُ طَنٌّْ أَنْ لَنْ يَحْجُورَ» [15]: «او میپنداشت هرگز (به پیشگاه خداوند) بازنمیگردد.» معنای تردید و دودلی نیز دارد؛ میگویند: "حار فی امره" (در کار خود سرگردان بود) و حاور محاوره و حوارا یعنی مجادله کرد و پاسخش گفت. [16]

در قرآن کریم نیز واژه "محاوره" دوبار در سورۀ کهف آمده است: «فَقَالَ لِمَاحِبِيهِ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَنْتَ أَكْثَرُ مِنْكَ مَا لَا وَأَعَزُّ نَفَرًا» [17]؛ پس يك روز به همراه خویش - که با وی گفتگو میکرد - گفت: من از تو در مال بیشتر و در نفر نیرومندترم و «قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَكَفَرْتَ بِالَّذِي خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نَفْثَةٍ ثُمَّ سَوَّاهُ رَجُلًا» [18]؛ همراه وی که با او گفتگو میکرد، گفت: آیا به کسی که تو را از خاکی سپس از نطفه‌ای آفرید، آنگاه تو را مردی با اندام برآورد، کفر میورزی؟ و با لفظ "تحاورکما" در سورۀ المجادله فرموده است: «... وَاللَّاهُ يُسَمِّعُ تَحَاوُرَكُمْ...» [19]؛ ... و خداوند گفت و گوی شما را میشنید. ...

درباره ی گفتگو تعاریف گوناگونی گفته شده که برای نمونه به چند مورد آن اشاره می کنیم:

(1) گفتگو مستلزم انفتاح و آزاد اندیشی است زیرا گفتگو با دیگری به معنی هم اندیشی با او و بیرون آمدن از قلمرو تنها اندیشیدن است؛ قلمروی که تنها حاوی مایه های شخصیت فرد و فاقد مایه های شخصیتی کسان دیگری است که چه بسا از لحاظ سرشت و خصوصیات با او همسان نیستند؛ از این رو هم اندیشی انسانی با دیگری، با صدایی قابل شنیدن را گفتگو می نامیم. گفتگو یعنی فرایند اندیشیدن مشترک که گاه با تبیین و گستراندن اندیشه و گاه به منظور تعمیق و ریشه دار کردن آن است [20].

(2) محمد لگن هاوسن در سیاحت اندیشه در سپهر دین [21] در تبیین گفتگو می نویسد: «در گفتگو، ما هم میزبانیم و هم میهمان، دیگری ما را به شرکت در ضیافت اندیشه ها، ارزشها و آرمان های خود دعوت می کند و ما نیز در مقابل، او را به چنین ضیافتی فرا می خوانیم. هنگام استماع باید آداب مهمانی، و هنگام سخن گفتن، باید آداب میزبانی را رعایت نمائیم؛ این امری است طریف و حساس، چون اگر طرفین آداب درست آن را رعایت نکنند گفتگو از هم فرو می پاشد؛ پس گفتگو یعنی درک درست از همدیگر با نگاهی اجمالی به آنچه که گفته شد می توان فهمید که مهم ترین نکته در مساله گفتگو درک و احترام متقابل است؛ باید ابتدا شخصی که با او گفتگو می کنیم را بشناسیم و با احترام به باورهای او، با او گفتگو کنیم. پس می توان گفتگو را اینگونه تعریف نمود: «هر شکل از نشست یا ارتباط بین اشخاص، گروه ها یا جوامع برای رسیدن به فهم بیشتر حقیقت با جهت رفع سوء ظن یا روابط انسانی بیشتر که در آن احترام متقابل رعایت گردد گفتگو نامیده می شود».

(2) منطق گفتگو

در فرآیند گفتگوی میان مذاهب، بحث باید روال منطقی به خود گیرد و مقدمات بدون بحث های بیهوده و کش و قوس های بی ثمر، به نتایجی رهنمون شود. از این روست که در قرآن کریم ضمن نهی از جدال بیهوده، بر اهتمام طرفین گفتگو به استدلال منطقی تاکید شده است، آنجا که در سورة نحل [22] می فرماید: «قل ها توا برها نكم»؛ بگو برهان و دلیل خود را بیاورید. در این رهگذر، شایسته است طرفین گفتگو نسبت به شفاف سازی مباحث و پرهیز از ابهام گویی و طفره روی اهتمام جدی مبذول دارند.

همانطور که می دانیم برخیز فلاسفه تمایز انسان با سایر موجودات را ناطق بودن توانایی گفتگو معرفی می کنند، و در تعریف انسان می گویند: انسان حیوانی است ناطق، در راستای «الرحمن علم القرآن خلق الانسان علمه البيان» [23] است. یعنی خلقت انسان و سپس عرضه توانایی بیان، برجسته ترین ویژگی انسان است که خداوند پس از خلقت انسان، به عنوان یک موهبت از سوی خود به انسان ارزانی داشت. توانایی انسان در گفتگو و بیانی آنچه می دانند، «علما لا نسا نما لمی علم» [24] است. مقام بیان و سخنورین نزد اندیشهورزانها اندازه یاست که، تنها ویژگی ممتاز انسان به عنوان موجودیکه می اندیشد، از سایر

موجودات قلمداد میشود. چنانکه از نظر زبان‌شناسی و فرهنگ‌شناسی اندیشه‌چیز نیست جز حاصل‌کنش‌ها یزبان. اما به نظر میرسد آنچه‌کها این‌تما یزرا بارزتر می‌سازد و شکاف عظیم‌در بین‌انسان و سایر جانداران ایجاد میکند، پیام‌ها ینا شیاز توانا ییبیا نو گفتگو است که به تعبیر می‌توان آنرا به دو بخش عملی و نظری تقسیم کرد. پیامد عملی ناطق‌بودن، شامل نوشتن آن چیزها است که بهیاد می‌شود و خداوند به همین ویژگی قسم می‌خورد: «والقلمو ما یسطرون» [25] ویژگی‌کها هرگز در سایر موجودات مشاهده نمی‌گردد. سپس خواندن آنچه که نگارش میکنند. خواندن، بعنوان مقدس‌ترین واژه، اولین کلامی است که خداوند در پیام خود به پیامبر خویش، حضرت محمد (ص)، ابلاغ می‌کند: «اقرا باسم ربک الذی خلق» [26]. پیامد نظری آن، تبادل اندیشه و احساس به صورت گفتگو، (توانا ییا ن‌تقالا ندیشه و عاطفه و احساس) به دیگر است. توانا ییدر شنیدن نظرات و عقاید دیگران و تفکر و تأمل در آنچنانچه قرآن می‌فرماید: «فبشر عباد الذین یستعمون القول فیتبعون احسانها ولئک الذین هدا هما و اولئک هما ولوالباب» [27]. این آیه بندگان را که ظرفیت شنیدن سخن را داشته و با تفکر و تأمل بهترین آن‌ها را گزینش می‌کنند بشارت می‌دهد، تحسین می‌کند، و برای آن‌ها دو ویژگی متمایز قائل می‌شود. اول اینکه، آن‌ها کسان نیستند که تحت هدایت خداوند متعال قرار خواهند گرفت و دوم اینکه، این‌ها هستند که صاحبان نذر می‌باشند. زمانیا فقا ندیشه و خرد در فرد رشد و تعالی بی‌کرا نی‌دا میکند که دروازه‌ها یورود هر سخنان دیشهر بر روی خود باز گذارد، وارد گفتگو شود، گفتگو شود داشته باشد و سپس به گزینش بپردازد. بدینجهت است که انسانها ابزارهای یک خداوند در اختیارش قرار داده، قادر است افکار نوین و پیچیده و همچنین احساسات مخفی و پنهان خود را به شکل کلمات و واژه‌ها به دیگران برآورد کند. آنجا که حیوانات در جدال و تقابل هم‌قرار می‌گیرند و هیچ‌راهی جز حذف یک یا آن‌ها را در خود نمی‌بینند، و یا آنجا که در انتقال خشم و نفرت خود راهی جز ریختن خون دیگرین ندارند، انسانها راه دیگری بعنوان مقدس‌ترین راه‌ها عنوان گفتگو دارند. گفتگو، انتقال اندیشه و احساس بعنوان انسانیت‌ترین راه‌حل، مورد قبول بشریت بوده و هست و هرگاه از این راه دور گردد به قلمرو سایر جانداران نزدیک شده است. اگر پیش از این گفته که خواندن مقدس‌ترین واژه است، گفتگو نیز به عنوان مقدس‌ترین راه محسوب می‌شود چرا که، خداوند در انتقال حقایق و مصالح انسانها و راه‌های آن‌ها برگزیده است و در ارتباط با تمام پیامبران و انبیا و اولاد بهترین راه‌ها را انتقال ندیشه و خلافت‌ها و رسیدن به نقطه مشترک را گفتگو میدانند.

3) زمینه ها و ضرورت های گفتگو

فراخوانی قرآن به گفتگو در زمینه های مختلف است:

1. گفتگو میان مسلمانانی که اختلاف در شؤون فردی دارند؛
2. گفتگو میان کسانی که اختلاف در مسائل اجتماعی دارند؛
3. گفتگو میان فقها؛
4. گفتگوی اعتقادی؛

باوجود همه اختلاف های فکری و عملی ، ارتباط انسان ها با همدیگر مساله ای است که نمی توان از آن دوری نمود چون جدایی انسانها رشد و اندیشه را متوقف نموده و مانع بزرگی در برابر آزاد اندیشی حقیقی نسبت به مسائل زندگی است و بی شک گفتگو سر آغاز ، هم اندیشی و همدلی است .

آغازگر گفتگو خداوند تبارک و تعالی است هنگامی که انسان را خلق نمود نخست با فرشتگان گفتگو کرد و آگاهشان کرد که جانشینی در زمین قرار خواهد داد و در پاسخ سوال آنان در مورد این جانشین و نتیجه و تاثیر آن فرمودند : «وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا وَ يَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ» [29] خداوند مطابق آیات 11الی 18 سوره اعراف با ابلیس نیز به گفتگو پرداخته و درباره خلقت آدم و عدم سجده ابلیس بر وی بحث می نماید . بی شک موارد گفتگوی خداوند تبارک و تعالی با انبیاء ، با بندگان و همچنین گفتگوی انبیاء با مردم که به وفور در قرآن کریم آمده است دلیل بسیار محکمی بر اهمیت گفتگو است. این گفتگوها در آغاز آفرینش انسان جهت زدودن ابهام بوده اما طبیعی است که پس از ورود انسان به هستی وظیفه دیگری نیز وجود دارد و آن حضور در درگیری های فکری است تا در نتیجه آن یک اندیشه که بر اساس برهان و استدلال ارائه شده بر اندیشه های دیگر چیره شود. [30]

بنابراین، با استفاده از آیات مختلف قرآن کریم در می یابیم که اسلام طرفدار گفتگو است نه شمشیر و زور و چون آن چه بر نبی اکرم (صلی الله علیه و آله) وحی شده متناقض با عقل نیست لذا خود همه را به گفتگو دعوت نموده و بر ضرورت آن تاکید بسیار دارد.

البته مشخص است گفتگوی مورد قبول اسلام گفتگویی است که همراه با احترام و درک متقابل باشد و از گفتگویی که اهداف مغرضانه داشته باشد نهی می کند. در سوره عنکبوت، آیه 46 می خوانیم: «با اهل کتاب جز به آن شیوه ای که بهتر است مجادله نکنید مگر با کسانی از ایشان که ستم نموده اند» .

4) اهداف گفتگو

آیه 64 سوره آل عمران، خطاب به اهل کتاب هدف را رسیدن به گستره های مشترک میان طرفین (مسلمانان) بیان می فرماید: «قل یا اهل الکتاب تعالوا الی کلمه سواء بیننا و بینکم الانعبد الا الله و لانشکر به شیئا و لایتخذ بعضنا بعضا اربابا من دون الله» [31] ؛ بگو: ای اهل کتاب، بیا بید از آن کلمه های که پذیرفته ما و شماست پیروی کنیم؛ آنکه جز خدای را نپرستیم و هیچ چیز را شریک او نسازیم و بعضی از ما بعضی دیگر را سواي خدا به پرستش نگیرد... [32]

در واقع می توان گفت غرض شرکت کنندگان در گفتگو فقط بیان مواضع خود و رد موضع طرف مقابل نیست

بلکه غرض حل مسأله یا همفکری و همکاری طرفین در جهت حقیقت جویی است، لذا در گفتگو باید کلیه اصول منطقی و اخلاقی رعایت گردد. اهل مباحثه و گفتگو بیش از آنکه شوق به اظهار نظرات خود داشته باشند، لازم است شوق شنیدن نظرات مقابل را داشته باشد. در گفتگو امید می رود دیدگاه های طرفین در پایان به یکدیگر نزدیک شود.

می توان اهداف گفتگوی قرآنی را چنین بیان نمود :

1) شناخت عمیق دین، از باب تعرف الاشياء یا ضدادها (او باغیارها) ؛

2) تقویت جبهه معنویت از طریق شناخت زیبایی ها قرآن ؛

3) معرفی قرآن و پاسخگویی به سوالات ؛

4) شناخت درست افکار دیگران و رفع سوء تفاهات ؛

5) گسترش فرهنگ پرسشگری و گفتگو همراه با سعه صدر و احترام متقابل ؛

بصورت کلی هدف از گفت و گو نباید تحمیل عقیده و نظر شخصی خویش به طرف مقابل باشد بلکه لازم است گفتگو بر اساس اصل پذیرش دیگری و احترام متقابل به عقاید و آراء همدیگر با هدف کسب شناخت بیشتر و رفع سوء تفاهات و ارائه راهکارهای مناسب برای برون رفت از بن بست، صورت گیرد.

5) اهمیت قرآن به گفت و گو:

کاربرد فراوان واژه های نظیر "قل: بگو" 315 بار و قال: گفتند، 501 بار، بیانگر اهمیت فرهنگ گفت و شنود و تبادل نظر در قرآن کریم می باشد. قرآن همواره تاکید می کند که اگر به مسئله ای اعتقاد دارید و آن را حق می دانید دلایل خود را بیاورید. این امر ناشی از اعتقاد عمیق قرآن به فرهنگ گفتگو است. آنجا که خداوند پیامبری را می فرستد تا مردم را دعوت به آیین خود کند، در واقع راه گفتگو را برگزیده است. قرآن از همه فرق و گروه ها دعوت می کند که برای اعتقادات و اندیشه های خود دلیل بیاورند و حقانیت آن را اثبات کنند. علی رغم اینکه اعتقاد دارد که حق در نزد خداست. به روشنی می توان این موضوع را در این آیه دید: «ونزعنا من کل امه شهیداً قلنا ها تو برهانکم فعلموا ان الحق فی وصل عنهم ما کانوا یفترون» [33] ؛ و از هر ملتی، فرقه ای و آیینی، گواهانی را گرفتیم گفتیم بیاورید دلایل خود را پس دانستند که حق از آن خداست و گمشد از ایشان آنچه دروغ می بستند. در این آیه چند نکته اساسی را می توان مشاهده کرد:

1. از تمامی فرقه ها و اقوام با اعتقادات مختلف و اندیشه های گوناگون گواهانی را برای طرح اندیشه هایشان دعوت می کند و هیچ تبعیضی بین آنها قایل نمی شود و فرصت و مجال دفاع از اندیشه ها را به همه اقوام و فرقه ها می دهد چه آنها که از راه حق و خدا فاصله اندکی دارند و چه آنها که در اعتقادات خود در کفر و جهل مطلق هستند.

2. قرآن در این آیه مخاطبان خود را به مناظره و بحث و گفتگو دعوت می کند. میل و گرایش قرآن به

یتدبرونالقرآناملیقلوبهما قفالها»؛ چرا در قرآنتفکر نمیکنید؟ آیا رویقلبها یشما مهر زدهشدهاست؟ و همچنینآیه: «و لاتقفما لیسلبکبعلم».

قرآن، پشتوانههر اعتقادیرا تفکر و تعقلو همچنیندارا بودندلیلو حتروشند(سلطان) میداند. و هموارهیپامبرانرا نیز با اینویژگیفرستادهاست. دقت در این آیات گویای این مطلب است: «الذینجادلونفیآیالالهغیر سلطانانهمکبر مقتا عندالله»[35]؛ آنها کهمجادلهو بحثمیکنند در آیاتما بدوندلیلو حجت. «انالذینجادلونفیآیالالهغیرسلطانانفیصدورهم»[36]؛ آنها کهدر آیاتما بحثو مجادلهمیکنند بدوندلیل. و یا در اینآیهمشاهدهمیکنیمکهخداوند از آنانکهبهپرستشغیر خدا مشغولہستند، دلیلو حتروشمنمیخواهد و در پسیکگفتگو و مباحثهاستکهدلیلو برهاناز بندگانمطالبہمیشود. «و یعبدونمندوناللهما لمینزلہسلطانا و ما لیسلمہبعلمو ما للطالمینمنصیر»[37]؛ و کسانی کهغیر خدا را میپرستند و برایآنهاچندلیلیاقامهنکردهو علمو دانشرا ندارند، برایاینستمکارانیاورینست.

در اینآیهبه خوبیبیناعتقاداتبیاساسو پایهو بدونبرهانو عدمدانش، پیوندیسیار نزدیکرامشاهدهمیکنیم. اینکهقرآنبهفرهنگگفتگو اعتقاد دارد در دعوتیکههر یکاز پیامبرانبرایرساندنیامخود بهمردمو قومخود داشتهاند، میتوانمشاهدهکرد.

در اینجا بهبررسیاجمالیبرخیاز آیهاییکهدر زمینهگفتگو و نوعبرخورد پیامبرانبا کسانیکهمخالفتو مبارزهو یا مجادلهبا آنها داشتهاند اشارهمیشود:

1. گفتگو با سردمدار ظلم، طغیانو سرکشی

یکیاز برجستهترینموارد کهبخوبیمیتوانفرهنگگفتگو را در اینزمینبهبررسیکرد، داستانموسیو فرعونمیباشد. فرعونکسیاستکهتمامنیروها و تواناییهایموجود در جامعهرادر خود و اطرافیانشجمعکردهبود و ضعفو ناتوانیرا بهجامعهاانتقالدادهبود، «انفرعونعلیفیالارضجلاهلها شیعیها یستضعفوا ففهمهم...» و همچنینکسیکهطغیانو سرکشیو برتریجوییدر وجود او موجمیزد «اذہبالیفرعونانہطغی». اینتصویریاستکهقرآناز فرعونبهعنوانسمبلطغیانگریمعرفیمیکند. و موسیمسئولیتابلاغیامخدا را بهویبهعهدهمیگیرد. اینکهاو چگونہو با جہازاریبهبرخورد و مبارزهبا فرعونمیرود، مبارزهبا کسیکهفرهنگاو فرهنگبرتریجویید(علاو طبعی) است، و نیز قدرتمندترینابزارها و نیروها را در اختیار داشتهاست، قابلتوجهمیباشد. مبارزهوموسی، مبارزهایکلامیو فرهنگیکهاو پیشهمیکند، فرهنگگفتگو است. تقاضایآنحضرتاز برادرشهارون، بهعنوانکسیکهخوشسخنوداراییبانقویبوده، برایهمراهیو جدالکلامیبا فرعون، بیانگر همینحقیقتاست. زمانیکهموسیآموریتخود را شروعمیکند، تقاضاییرا از خدا مینیر همراهیبرادرشهارونرا طلبمیکند، دلیلاینانتخاب، فصاحتو بلاغقدر گفتار هاروناست. بهاینآیهتوجهکنید: «واخیرونہو افصحمنیلسانا فارسلہمعیراء یصدقنیا نیاخافانیکذبون»؛ و خدایا برادرمهارونرا کهاز مندر سخنگفتننقصیحترا استبهکمکمبفرستتا تصدیقکند مرا، چرا کهمیترسمآنرا تکذیبکنند. «ثمارسلنا موسیواخاهارونبا یانا و سلطانمبین»[38]؛» همراهیهارونبا

موسیه دلیلو یزگیها و توانائیها ی خاص میباشد.

با توجه به این آیه تا معلوم میشود که موسی در ابتدا قصد داشت به وسیله گفتگو با فرعون، او را به راه راست دعوت و از این همه ظلم و ستم دور کند. آیات 13 تا 13 سوره شعراء نیز تایید بر این موضوع میباشد: «و اذ نادى ربك موسى ان ائت القوم الظالمين* قوم فرعون لا يتقون* قال رب انى امكنك ذنوبك* و يضيق صدري لا ينطق لساني فلا ترسلني هرونا؛ و زمانیکه ما به موسی ندا دادیم که به ستم قوم مظلوم مبرو... و موسی گفت من ترسم که مرا تکذیب کنند:» و تنگ شود سینها و روان گردد زبانم، پسرستانم هارون را، و در دنیاها این آیه خداوند به موسی میفرماید «فاتيا فرعون فقل انا رسول رب العالمين؛ پسر آید بر فرعون و بگوید که ما میفرستاد خدا. این آیه نیز ما را به این موضوع عرهنمون میسازد که فرمان خدا و ما موریت موسی و هارون ابتدا گفتگو با فرعون و معرفی خداوند جهانیا نبوده است.

موضوع هم قابل تأمل دیگر در این ارتباط، دعا بسیار معروفی است در قرآن کریم، که مضموناً سراسر ملاطفت و ملامت است. این دعا در ارتباط با زمانیاست که موسی قصد رفتن به ستم فرعون را داشته، با خدا خود آنرا نجوا میکند: «اذ هب لي فرعون نطقی* قال رب اشرح لي صدري* و يسر لي أمري* و احلل عقدة من لساني* يفقهوا قولي» [39] پسر ابتدا آیه، فرعون به عنوان کسی که گردن کشی و طغیان کرده و فردی بسیار ظالم و ستمکار معرفی شده است، در برابر موسی چه چیزی از خداوند طلب میکند؟ قشون و لشکر یا افراد بسیار مجرب با سلاحها و سبک و سنگین است؟ خیر بلکه از خداوند سینههای گشاده، زبانهای موعود خالی از عذو و گفتار بیروان را مطالبه میکند. سینههای گشاده را بپذیرش آنچه که گفت می شود و خالی از هر گونه کینه و عداوت باشد و زبان نرم و ملامت و گفتار بیروان، این همه ملطافت و نرمی در برابر کسی که قرآن کریم او را طاغی و سرکش معرفی میکند. دلیلی است بر این تحقیق که هر گنگ گفتگو در قرآن از جایگاه بسیار ارزشمند برخوردار است و تنها راه شناختش هدایت و دعوت مخالفان به تحقیق و اولترین راه مبارزه با معاندان و زورپرستان، است.

2. برخورد قرآنی با یهود و نصاریزمانیکه آنها به طور مستمر با پیامبر(ص) وارد مجادله میشدند، یهود و نصاریز دائماً با پیامبر(ص) بحث و جدال میکردند و هر کدام خود را برتر از دیگری میدانستند و دیگری را تکذیب میکردند [40]. همچنین یکبار پیامبر(ص) تقاضای عجیب و غریب میکردند. مثلاً یکبار تقاضاها یکی یهودیان را رسول الله(ص) داشتند این بود که یکبار هکتار آسمان بیاورد، همانطور که موسی و اتر را به یکبار آورد. یا اینکه می گفتند ما هرگز به تو ایمان نمی آوریم مگر اینکه خدا و فرشتگان را جلوی دیدگان ما حاضر کنی ما آنرا مشاهده کنیم [41]. به این مطالبات نامعقول پیامبر(ص)، قرآن در آیات متعددی (در سوره بقره) اشاره کرده است. خداوند در قرآن کریم اعتقاد تو تا یلانها نهارا افشا کرده و میفرماید: «دوستانند که شما را به سوی کفر برگردانند، بعد از اینکه ایمان آوردید، از روی حسادت که به شما دارند با آنکه حقیر آنها آشکار و ظاهر شد» [42]. و یا در جای دیگر میفرماید: «و لنترضی عنک الیهود و لانا صاریحتین بعملتهم...» [43] یهود و نصاریز تو را ضعیف نمیشوند مگر اینکه به آیینها در آیی. در واقع قرآن کریم به این نکته اشاره دارد که این بحث و جدلها هم به آنهاست و آنها

میخواهند که پیامبر اسلام از آیین خود دستکشیده و به آیین آنها ملحق شود. در برابر اینهمه برخورد های ناصواب و ناپسند و اینهمه کار شکنی از سوی آنها و دروغیکه به خدا میبندند، قرآن کریم به این شکل با آنها مقابله میکند: «و قالوا لنتدخل الجنة لا مكان هودا او نصارى تلکاما نیهملها توا برها نکما نکنتم صادقین» [44]: «میگویند که وارد بهشت نمیشوند مگر کسانیکه یهود و نصارا هستند، اینها آروزهای آنهاست، بگو برای سخن خود دلیل و برهان نبیا و رید اگر راستگو هستید».

در اینجا نیز قرآن در برابر آنها دیتو آزار و بهتانها افتراها یکبه خدا سلام میزند، پیامبر را دعوت به بحث و گفتگو با آنها کرده و میگوید که به آنها بگو برای سخن خود دلیل و برهان را اقامه کنند. در واقع قرآن، پیامبر (ص) را دعوت به یک مبارزه کلامی با اهل کتاب میکند و از آنها دلیل و برهان را بخواهد میگیرد.

3. برخورد قرآن با مشرکان و کافران

یکی از موضوعات قابل توجه، موضع قرآن در برابر افکار و اندیشه های کافران و مشرکین است. در قرآن کریم به آیه های متعددی بر میخوریم که پیامبران ما موریت میابند به گفتگو با اقوام خود پرداخته و دلایل خود را، که بر پایه آیین اعتقادات را دارند، ابراز کنند. گفتگو با راهیما قومش، زمانیکه قوم او به بتخانه میروند و مشاهده میکنند که همه بتها جز بت بزرگنا بود شده اند، گفتگو با راهیما و ادا شدن آنها به تفکر و تامل است [45]. آنها بخاطر تفکرات با راهیما و را در آتش می اندازند.

در این مورد به ذکر چند آیه پرداخته میشود: «و ان احد من المشرکین استجار کفار حتی یسمع کلاما لله ثم ابلاغاً من هذا الکبا نهم قوم لا یعلمون»؛ و اگر یکی از مشرکان به تو پناه دهد، پس پناه ده تا بشنود گفتار خدا را سپس برسانش به مأمن خویش. این بدان جهت است که آنها نند گروهیکه نمیدانند. «اما تذکروا مندو نهاله قلها توا برها نکم هذا ذکر منعمیو ذکر من قبل لا کثر هملا یعلمون» [46]: «آنها که برگرفتند جز و خدا یا نبیگو بیاورید برهان خود را. این است یادآور یا نکه با منند و یادآور یا نکه پیش از منند بلکه بیشترشان نمیدانند حق را پسایشان هستند رویگردانان». «امنیدوا الخلق ثم یعیدهو منیر فکمنا السماء و الارض» [47]: «آنها آغاز کند آفرینش و سپسیر گردانندش و آنکه روزی ندهد از آسمان و زمین، آیا خدای دیگر یا خدا وجود دارد؟ اگر هست دلیل و برهان را بیاورید، اگر راست میگویید». «و منید عمل الهالها اخر لا برها نلهبها نما حسابهعد ربها نهال یفلح الکافرون» [48]: «آنها بخواند با خدا خدای دیگر که نیستش حجت بر آن جز این نیست که حسا بشنزد پروردگار او ستو همانا رستگار نشوند کافران». و «کیفا خافما اشركتمو لا تخافونا نکما شرکتم باله و ما لمینزل به علیکم سلطانا فایالفریقینا حق بالامنا نکنتم تعلمون» [49]: و چگونه ترسما از آنچه شرک میورزید و نترسید از آنچه شرک ورزیدید بخدا که بر آنچه نفرستاد دهدها شما برای آنچه جدلیلو حجتیندارید. پس کدامیک از دو گروه سزاوار ایمنی هستند.

در خاتمه به این تحقیق تمهید آشکار دست مییابیم که مهمترین وجه رسالت پیامبران، فراخوانی مردم به بحث، استدلال،

اقامهبرهان، ارائهگفتما نیبی نو برتر و بالاخرهدعوتبهگفتگو بجایشیوهها یناشیاز زور کهرسمجاهلیتاست، میباشد. بدینسیاقاستکهپیرستخداییکتا و ابلاغیامحقاز خالروشاستدلالو گفتگو حاصلمیشود. بنا بهاظهار قرآنوظیفهیامیر حیدر برابر مردمیکهاطاعتاو را نمیپذیرند، جز تذکر دادنو ابلاغحقنبودهو نیست»انما انتالمذکر». بهعبارتیا بلاغفرمانهایخدا و بیمدادنمردماناز عاقبتاعمالشان، روشاصلییامیر بودهاست. بیاناینحقیقتهمجانباملبسیار دارد کهوقتیکگفتگو اساسترینابزار برایدستیابیبهحقیقتاست، ابزارها و روشهایدیگر، نظیر توسلجستنبهمعجزاتو تواناییهایفوقبشریکهار جانبخدا نازلنمیشده، بهمیزانیکهجوامعبددرجهبالاتریاز بلوغفکریارتقاء میافتند، کمرنگتر میشد. در زمانرسالتحضرتمحمد(ص)، قرآننبهصراحتبههیچمعجزهایمانند «کتاب»، کهبیانگروود انسانبهعصر کتابتوفرهنگگفتاریونوشتاریاست، تأکید نمیکند.

چگونگی گفت و گو در دیدگاه قرآن کریم

در قرآن درباره چگونگی گفت و گو مواردی بیان شده است که به برخی از آنها اشاره می کنیم :

الف) گفت و گو با محوریت بصیرت و آگاهی: «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَمَلِي بِصِيرَةٍ أَنْزَا وَمَنْ اتَّبَعَنِي وَسُبِّحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنْزَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ». [50]

ب) گفتگو با استفاده از بهترین شیوه برخورد: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْعَظِيمَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» [51].

ج) گفت و گو با محوریت دین الهی که از نظر قرآن دین همان اسلام و تسلیم شدن است: «ان الدین عند الاسلام» [52] و «فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ أَسْلَمْتُكُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَاللَّهٌ بِصِيرُ بِالْعِبَادِ» [53].

6) نگاهی به ادبیات گفتگو در قرآن

اگر در گفتگوی خدای تعالی با فرشتگان، که مخلوق او هستند، در اوایل سوره بقره درباره خلقت آدم دقت کنیم [54]، در می یابیم که این آیه کریمه اهمیت گفتگو با دیگری را بر ما روشن می سازد، هر چند که طرف مقابل مطیع و محب تو باشد، مانند فرشتگان در مقابل پروردگار عز و جل.

برای بیان اهمیت گفتگو لازم است به نمونه دیگری نیز توجه نمایم تا اهمیت گفتگو را در ساخت و رشد سازندگی و رشد درک کنیم؛ آنجا که پروردگار عزوجل با ابلیس ملعون گفتگو می کند و می فرماید: « قَالَ يَا إِبْلِيسُ... یعنی خدا به ابلیس گفت ... مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِرِيدِي... أَسَدَكُ بِرَّتْ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ... یعنی من

از آدم برترم... قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْكَ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ». چه عظمتی این آیه دارد که خدای تعالی به سخن دشمنش گوش فرا می دهد و مجال صحبت نیز را فراهم می کند تا او برای نافرمانی خود عذر و دلیلی قانع کننده بیاورد، بگوید: «خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ» یعنی مرا از آتش و او را از گل آفریدی. این آیه در حقیقت به ما می گوید نباید از گفتگو با کسی که طرف مقابل گفتگوی ماست- بخصوص اگر نفعی برای ما یا دین و دنیایمان داشته باشد- خودداری کنیم.

به همین جهت است که قرآن نظریه تربیتی بزرگی در زمینه ادبیات گفتگو با کسی که نظر مخالف ما دارد، به ما می آموزد، مثلاً می فرماید «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالنَّوْءِ عِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ» [55] و نیز فرموده است «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» [56]... و نیز فرموده: «وَلَا تَجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» [57] همینطور فرموده است «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» [58] یا «وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ» [59] این آیات در بردارنده اصول و قواعد ایمانی و تربیتی است. به کارگیری آن تضمین می کند که بتوانیم صدا و سخن خود را به دیگری برسانیم و نیز همزمان فضای گفتگویی هدفمند را برای ما فراهم می آورد.

امروزه مشکل حقیقی که ما در مسأله گفتگو بخصوص در جامعه اسلامی خودمان با آن مواجه هستیم، صرفاً در محدوده ی فضای گفتگو و عدم وجود آن در محافل فرهنگی نیست، بلکه غالباً در سوء مدیریت گفتگوست، اینکه نمی دانیم چطور این گفتگوها را مدیریت کنیم تا مشکل دیگری بر مشکلات افزوده نشود و به ایجاد اختلافات بیشتر منجر نشود تا در نهایت به سطح تنفر و تفرقه و خصومت و فاصله گرفتن از هم کشیده نشود.

قرآن کریم تساوی با عظمتی از گفتگوی هدفمند را که در درون خود عظمت اسلام و تعالیم و اخلاق اسلامی و اخلاق انبیاء را نمایان می سازد، بخصوص در شرایط پر فتنه و دشوار امروز که ما نیاز شدیدی به عملیاتی کردن روش آن در زندگی اجتماعی و سیاسی و اقتصادی خود داریم.

در اینجا اگر در خطاب پیامبر بزرگ الهی به امام الموحّدين درنگ کنیم، آنگاه که پدر مشرک خود را مخاطب قرار داد، اسلوبی که در آن با پدرش سخن می گوید و روش سؤال کردن از او در این صحنه از گفتگو نمایان است: «إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئاً» [60] ما باید در این کلمات و معانی که از ادبیات گفتگو در بطن خود دارد، تأمل کنیم، آنجا که ابراهیم از کلمه ای استفاده کرده که به عاطفه و مهر پدری مرتبط می شود، می گوید: "یا أَبَتِ"، کلمه ای از سر احترام و تجلیل و تقرّب به اوست که عواطف پدری را تحریک می کند. او نظریه تعلیل واقعیت را به کار می گیرد و می گوید: پدرم، چرا چیزی را که صدايت نمی شنود و

حالت را نمی بیند و چیزی از خرده ریز دنیای فانی به تو نمی دهد می پرستی؟ تو باید خدایی که صدايت را می شنود و می بیند و به تو عطا می کند، عبادت کنی.

ولی جواب آن پدر مشرک کلاً از جواب پسر موحدش متفاوت است. پدر در جواب پسر گفت: «قَالَ أَرَأَيْتَ أَنتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمُ لَتَأْتِيَ لَكُمْ تَنْتَهٍ لَأَرْجُمَنَّكَ وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا» [61] و هیچ جا در جواب نگفت "پسرم" و صفت پدری خود را به او نسبت نداد که این خلاف اسلوب خطاب پسر می باشد!!! و با این وجود باز ابراهیم به او گفت: «قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ...» سلام نزدیکی و ملاطفت است و لذا او را به استغفار وعده داد: «فَقَالَ سَأْسَأْتُعَفِّرُ لَكَ رَبِّي إِنِّي كَآنَ بِي حَفِيًّا» [62]؛ پروردگار من رحیم و کریم است.

ابراهیم (ع) باب گفتگو را با پدر و قومش نیز ادامه می دهد: «وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ إِبْرَاهِيمَ» [63]* إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا تَعْبُدُونَ [64]* قَالُوا نَعْبُدُ أَمْثَلًا مَا فَنَطْلُلْ لَهَا عَاكِفِينَ [65] و این تصویری آشکار و واضح برای ساخت جوامع در همه جوانب است، چه قدر ما در این روزگار نیاز به خطاب هدمند داریم که با آن جان خود را به آرامش رسانیم، بعد از آنکه شیطان در آن لانه کرده باشد. چقدر از فساد اداری و مالی در کشور خود می شنویم در زمانی که عدّه ای از فرزندان ملّت ما از فقر رنج می برند. این دعوتی همه جانبه برای گفتگوی همه طرفهاست که در کنار یکدیگر بنشینند و با هم گفتگو کنند زیرا با گفتگو می توانیم مشکلاتی که با آنها مواجه هستیم، را برطرف کنیم.

7) فواید گفتگو از زبان علما و بزرگان مذاهب

گفتگو از فواید بسزایی در خدمت به دین و حمایت از آن و در خدمت به گروه ها و مذاهب و نیز به امت اسلامی برخوردار است که ما به مهمترین آنها اشاره میکنیم:

یکم: گفتگو به شیوه برتر و بهتر خود بهترین جهاد و بیان حق و حمایت از آن و در واقع در شمار جهاد اکبر و جهاد به قرآن کریم و بیان و استفاده از استدلال های آن است. خداوند متعال میگوید: «وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا» [66]: «... و به حکم قرآن با آنان به جهادی بزرگ برخیز.»

گفتگوی به حق به بهترین شیوه از جمله برترین پندها در دین بشمار میرود و از چنان اهمیتی برخوردار است که پیامبر اکرم (صلي الله عليه و آله و سلم) آنرا "تمام دین" تلقی کرده و فرموده است: «الدین نصیحه» [67] (دین نصیحت است)

دلیل اینکه پیامبر خدا دین را نصیحت دانسته، این آیه قرآنی در حکایتی از حضرت نوح (علیه السلام) است: «وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَرْجُوَكُمْ هُوَ رَبُّكُمْ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» [68]؛ و چون خداوند برآن باشد که شما را گمراه بگذارد اگر من هم بخواهد برایتان خیرخواهی کنم. خیرخواهی من به شما سودی نخواهد

رساند او پروردگار شماس و شما به سوي او بازگردانده ميشويد.

که در واقع در پاسخ گفتههاي قوم او بود: «قَالَوَا يَا نُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا وَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا فَأُوتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ» [69]: «گفتند: اي نوح! با ما به چالش پرداختي و چالش با ما را به درازا کشاندي؛ اگر راست ميگويي عدهاي را که ميدهي برسرما بياور!»

ابن القيم جوزيه در داستان فرستادگان مسيحيان نجران و فوايد مرتبت برآن ميگويد: «از جمله [اعطاي] جواز گفتگو با اهل کتاب و مناظره با ايشان و حتي بيان استحباب اينکارو يا وجوب مصلحتي در اسلام آوردن کساني که اميد به اسلامشان ميرود و يا براي اقامه حجت برايشان است؛ تنها کساني که در آوردن دليل و حجت ناتوان هستند از "گفتگو" سربازميزنند بنا بر اين بايد اينکار به اهل آن سپرده شود.» [70]

شوکاني نيز در تفسير اين آيه قرآني: «مَا يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا» [71]: «جز کافران کسي در آيات خداوند چالش نميوزد...» ميگويد: «يعني تنها کساني به روايات الهي و تکذيب آنها ميپردازند که در شمار کافران هستند. مراد از آن هم جدال به باطل و هدف از آن تکذيب حق است در حالیکه جدال براي روشن شدن حق و برطرف گشتن شبههها و تميز خوب و بد و رد مدعاي باطلان از جمله بزرگترين و بهترين کارها براي تقرر الهي است. خداوند متعال نيز از اهل کتاب پيمان گرفت که: «وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّذُنَّهٗ لِّلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ» [72]: «و ياد کن آنگاه را که خداوند از اهل کتاب پيمان گرفت که آن کتاب آسماني را براي مردم روشن بگوئيد و پنهان نش نداريد...» [73]

دوم: از ميان برداشتن شبههها و موانع موجود برسر راه وحدت مردم، زيرا مردم از راه گفتگوي جدّي و سازنده با همدگر آشنائي پيدا ميکنند و بدین ترتيب – آنگونه که بيان خواهيم کرد – از جنگها و فتنهها اجتناب ميشود.

8) آداب و ضوابط گفتگو:

گفتگو داراي آدابي است که طرفين بايد آنها را رعايت کنند که مهمترين شان از اين قرارند [74]:

يکم: ادب سخن؛

که از اهميت فوقالعادهاي برخوردار است زيرا آغاز راه بشمار ميرود و اگر سخنگو به درستي و نيکويي سخن را آغاز نمايد کمک بزرگي به جريان آن و مسير حرکتش کرده است؛ در جهت عمل به خطاب قرآني "ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ" [75] بايد با ابزار اخلاق و ادب و متانت و با کمال اخلاص و حسن نيّت به نشر عقايد راسخ و حقايق مذهب تشيع پرداخته و فحاشي و دروغ پردازي دشمنان تقريّب و سلفي هاي افراطي در زمان حاضر نبايد به تندروي و مقابله به مثل بينجامد. از سخنان حضرت امير است چون شنيد که گروهی از

یاران او شامیان را در جنگ صفین دشنام مدّگویند، فرمود: «من خوش ندارم شما دشنامگو باشید، لیکن اگر کرده‌های آنان را بازگویید، و حالشان را فریاد آرید، به صواب نزدیکتر بود و در عذرخواهی رساتر. و به جای دشنام بگویید خدایا ما و آنان را از کشته شدن برهان! و میان ما و ایشان سازش قرار گردان و از گمراهی‌شان به راه راست برسان! تا آن که حق را نمیدانند بشناسد و آن که برای دشمنی مدّرود و بدان آزمند است باز ایستد» [76]. در گفتگو باید با نرمی سخن گفت تا این که مردم و طرف مقابل جذب شوند، متذکّر شوند و راه را پیدا کنند. [77]

این امر مستلزم تحقق شرایط زیر است:

1- طرح مناسب پیش درآمد. به همین دلیل است که شعرا با مقدمات زیبایی شعر خود را آغاز میکنند تا جانها را آمادّ پذیرش آن گردانند.

2- اینکه صورت خود را به زیبایی به سوی طرف مقابل خود گیرد و هیچگونه تکبر و نخوت و برتری جویی یا بیتوجهی و نگاه عاقل اندر سغیهی از آن برداشت نشود.

3- انتخاب زیباترین واژه‌ها و شیوّه بیان و لحن جذاب و عدم تحریک طرف مقابل؛ خداوند متعال نیز به "موسی" و "هارون" فرمان داد که با "فرعون" به نرمی سخن گویند: «فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيْسَ بِنِدَاءٍ لِّلْعَالِيَّةِ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى» [78]؛ «و با او به نرمی سخن گوید، باشد که او پند گیرد یا بهراسد.»

4- اظهار خویشتنداری و عدم انفعال و تکان ندادن دستها.

5- شیوه شكّ در گفته‌های خود و عدم قطعیت، همانگونه که خداوند متعال به پیامبرش حضرت محمد (صلي الله علیه و آله و سلم) فرمان داده که بگوید: «... وَإِنِّي أَنَا أَوْ إِيسَىٰ كُفُّمُ لَعَلَّاهُ دَيُّ أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» [79]؛ ... بیگمان ما یا شما بر رهنمود یا در گمراهی آشکاریم. [حال آنکه پیامبر اکرم(ص) مطمئن بود که او برحق است.]

6- فروتنی و عدم سرزنش یا پیشداوری نسبت به دیگران و حتی دادن نسبت‌های نیکو به طرف مقابل همچون این آیه کریمه: «قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُم مِّنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللّٰهُ وَإِنِّي أَنَا أَوْ إِيسَىٰ كُفُّمُ لَعَلَّاهُ دَيُّ أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ * قُلْ لَا تُسْأَلُونَ عَمَّآ أَجْرَمْنَا وَلَا نُسْأَلُ عَمَّآ تَعْمَلُونَ * قُلْ يَجْمَعُ بَيْنُنَا رَبُّنَا ثُمَّ يَفْتَحُ بَيْنُنَا بِالْحَقِّ وَهُوَ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ» [80]؛ «بگو چه کسی از آسمانها و زمین به شما روزی میرساند؟ بگو: خداوند، و بیگمان ما یا شما، بر رهنمود یا در گمراهی آشکاریم * بگو: نه آنچه ما گناه کرده‌ایم از شما میپرسند و نه آنچه شما میکنید، از ما پرسیده میشود * بگو: پروردگارمان ما و شما را گرد هم خواهد آورد سپس میان ما به درستی داوری خواهد کرد و او داور داناست.»

7- آغاز گفتگو با اندیشه‌های مشترک؛ خداوند متعال میفرماید: «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ

تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنِنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِّن دُونِ اللَّهِ فَإِن تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ» [81]: «بگو ای اهل کتاب بیاید بر کلمه‌ای که میان ما و شما برابر است، هم داستان شویم که: جز خداوند را نپرستیم و چیزی را شریک او ندانیم و برخی از ما برخی دیگر را به جای خداوند، به خدایی نگیرد، پس اگر روی گردانند، بگویید: گواه باشید که ما مسلمانیم.»

دوم: خوب گوش دادن و خوشرویی؛

این اصل همان توجه به خود سخن نه گوینده آن است و پیروی از معیارهای علمی و عملی برای جلوگیری از اختلافات نادرست [82] و استفاده از توان معنوی، مانند بهرمن شدن از کلمات قدسی و روایات منقول از انبیاء و اولیاء و... چنانچه برخورداری از هدایت را، گوش دادن به گفتگوهای مختلف و انتخاب نیکوترین آن‌ها دانسته اند [83]. خوب گوش دادن یک طرف گفتگو نسبت به دیگری احساس ارزش‌گذاری و ارجمندی و حرمت و احترام به شخصیت وی را دنبال دارد و عین همین برخورد را دروی برمی‌انگیزاند. علاوه بر این، چنین برخورد خوبی، پیش‌درآمد مثبتی برای گفتگوهاست و فضایی از امنیت خاطر و اعتماد و جستجوی آرام حقیقت را دنبال دارد.

خوب گوش دادن به صورت‌های ذیل تحقق می‌یابد:

1- اینکه چهره خود را به سمت گوینده بگیریم و مراتب احترام و دوستی و توجه مثبت و علاقمندی خود را به وی نشان دهیم.

2- اینکه در چهره خود چیزی حاکی از عدم رضایت و ناخرسندی و خشم نشان ندهیم و صحبت طرف مقابل را قطع نکنیم.

سوم: اخلاص و حسن نیت و داشتن اهداف مثبت

مانند در پی رسیدن به حقیقت و بیان آن یا احقاق حق و ابطال باطل، دایره‌ی بحث و گفتگوی آزادانه‌ی علمی تمامی موضوعات اختلافی را بدون استثناء در برمی‌گیرد و هر گونه توصیه‌ی خیرخواهانه و مصلحت‌اندیشانه برای کنار گذاشتن برخی موضوعات از دایره‌ی بحث و تحقیق با گوهر تقریب‌آنگونه که تقریر شد، مغایر بوده و با آن تلقی از تقریب سازگار می‌افتد که آن را تمهیدی مصلحت‌اندیشانه و ضرورت سیاسی تعبیر می‌کرد [84].

چهارم: پای‌بندی به روش‌مندی علمی در برخورد با موضوع گفتگو؛

«وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ» [85]: (ای انسان) هرگز از آن چه علم و اطمینان نداری، پیروی مکن؛ یعنی گفتگو باید بر اساس علم باشد نه حدس، تهمت و افترا.

۱- در صورت بهره‌گیری از متون نقلی در مسایل دینی اعتقادی و شرعی و اخلاق، وقتی مسلمانان با یکدیگر به گفتگو می‌پردازند باید بر ارائه ادله ثابتی از قرآن و سنت نبوی استناد جویند و برای

تأیید متون شرع و بیان حکم و هدف آنها از ادله عقلی بهره‌گیری نمایند.

2- در صورتی که گفتگو میان مسلمان و غیر مسلمان است، اصل در بهره‌گیری از دلایل عقلی است.

3- ولی اگر موضوع گفتگو در مسایل غیر تکلیفی باشد، اصل در بکارگیری عقل و تجربه و مشاهده و حس است؛ علمای بحث و مناظره نیز همین را میگویند: "وقتی نقل قول میکنی صحت آن شرط است و هنگامی که ادعایی داری باید دلیل آوری" زیرا قرآن کریم این روشمندی را به ما آموخته و در گفتگوی با کافران نیز بر آن انگشت گذارده است؛ خداوند متعال می‌فرماید: «وَقَالُوا لَن يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَن كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنْتُمْ مَّادِقِينَ» [86]: «... بگو اگر راست می‌گویید هر برهانی دارید بیاورید.» و در هر مورد ضرورت صحت نقل قول نیز در قرآن آمده است: «فَأُتُوا بِآلَتِ وَرَاقَةٍ فَآتُواهَُا إِن كُنْتُمْ مَّادِقِينَ» [87]: «... اگر راست می‌گویید تورات را بیاورید و آن را بخوانید.» و خداوند متعال با درخواست از معاندان برای نقل چیزی یا طرح دانش، میگوید: «ارْتَدُّونِي بِكِتَابٍ مِّن قَبْلِ هَذَا أَوْ أَثَارَةٍ مِّنْ عِلْمٍ إِن كُنْتُمْ مَّادِقِينَ» [88]: «... اگر راست می‌گویید کتابی را که پیش از این بوده با نشانی را که از دانشی بازمانده است، برای من بیاورید.»

پنجم: احتراز از تضاد و تناقض در سخن؛

از جمله مثال‌های این مورد، سخنان فرعون به موسی (علیه السلام) است: «و قال ساحر او مجنون» [89]: «... گفت او یا جادوگر یا دیوانه است.» که جمع ایندو متناقض است زیرا جادوگر دارای عقل و هوش و ذکاوت است حال آنکه دیوانه، فاقد عقل است بنابراین نمیتوان آنها را با هم یکجا در مورد کسی ذکر کرد.

ششم: اینکه دلیل، مستقل و جدای از ادعا باشد؛

در غیر اینصورت گفتگو، ثمری ندارد. [90] گفتگویی که سؤال و جواب غیر واقعی و عملی را دنبال می‌کند بی‌ثمر است. «وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا» [91]: «... یسأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَكُمْ قُلْ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَمَا عَلَّمْتُم مِّنَ الْجَوَارِحِ مُكَلَّلَابِينَ تُعَلَّمُونَ هُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ فَكُلُوا مِمَّا».

هفتم: حرکت از اصول مشترک و مسلم برای رسیدن به مسایل اختلافی؛

در غیر اینصورت، گفتگو راه بجایی نخواهد برد و ثمری نخواهد داشت؛ مسایل قطعی در شمار اصول مسلمی است که نباید در مورد آنها گفتگو شود مگر برای توضیح یا توضیح برخی جنبه‌های آنها یا به قصد رسیدن به فرعیات مورد اختلاف. باید واقع بین بوده و موقتاً دست از باورهای اختلافی برداشته تا به حقیقت برسیم، «قُلْ مَن يَرْزُقُكُم مِّنَ السَّمَاءِ وَاتِّ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» [92]

بنا به فرموده خداوند، اگر آغاز بحث براساس اصول مورد توافق نباشد، مصادره به مطلوب خواهد شد و به نتیجه نخواهند رسید «وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَّلَؤُ كَانُوا آبَاءُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئاً وَلَا يَهْتَدُونَ» [93] محورهای مشترک باید مشخص گردد.

تعیین اولویت در گفتگوهای علمی، اصل بسیار مهمی است. باید با توجه به تجارب گذشته‌ی تاریخ و واقعیات جاری در عرصه‌های حیات مسلمین به موضوعاتی بیشتر اهتمام ورزیده و موضوعاتی را هم هرچند موقتاً صرفنظر کرده و یا کمتر مجال طرح بخشید. تقدیم مباحثی که از ارزش علمی و عملی بیشتر برخوردار بوده و تعویق بحث‌های حساسیت برانگیز و تحریک‌کننده‌ی احساسات و عواطف، عین مقتضای حکمت و مصلحت می‌باشد.

هشتم: دوری از تعصب؛

به عبارت دیگر طرفین گفتگو باید در جستجوی حقیقت باشند. "ابوحامد غزالی" میگوید: «همکاری در جستجوی حق در شمار دین است ولی دارای شرایط و نشانه‌هایی است، از جمله اینکه: طالب حق همچون کسی باشد که گمشده‌ای دارد و برایش تفاوتی نکند که آنرا خود یا دیگری بیابد؛ باید همکار و یار خود را کمک‌حال خویش بداند نه دشمن و اگر خطای او را نشان داد و بر ملا ساخت، سپاسگزارش گردد.» [94]

و از سخنان ماندگار "امام شافعی" است که گفته است: «هرگز با کسی هم سخن نشدم مگر آنکه دوست داشتم موفق گردد و مورد حمایت قرار گیرد و در کنف رعایت و حمایت الهی قرار داشته باشد. و در هر مناصره و مجادله‌ای، برایم مهم نبود که حجّت از زبان او یا زبان من جاری گردد.»

و در مذمت تعصب - حتی اگر به حق باشد - "غزالی" میگوید:

«تعصب از جمله آفت‌های علماست؛ آنها در تعصب برای حق، زیاده‌روی میکنند و مخالفان خود را به دیده تحقیر و کم‌اهمیتی مینگرند و لذا گرایش بدان می‌یابند تا به مقابله و رویارویی بپردازند و انگیزه پیدا میکنند که از باطل طرفداری نمایند و در این راه بیش از پیش نسبت به آنچه بدان منسوب شده‌اند، گرایش می‌یابند ولی اگر با دیدن مهربانی و نرمی - و نه تعصب و تحقیر - وارد شوند، مطمئناً موفق خواهند بود و از آنجا که مقام پرستی و جاه‌طلبی جز با پیگیری صورت نمیگیرد و چیزی جز تعصب و تهمت و نفرین خصومت را تشدید نمینماید، آنها تعصب داشتن را عادت و ابزار کار خود قرار داده‌اند.» [95]

نهم: اهلیت داشتن طرفین گفتگو؛

بدین معنا که آنها از شایستگی علمی گفتگو و موضوع آن برخوردار باشند و هماهنگی میان موضوع و داشته‌های دو طرف گفتگو برقرار باشد.

گفتگو در موضوعی که در صلاحیت علمی طرف‌های گفتگو نباشد بی‌معناست «هَأَنتُمْ هَؤُلَاءِ حَاجَجْتُمْ فَرِیمَا لَکُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فَرِیمَا لَیْسَ لَکُمْ بِهِ عِلْمٌ وَاللَّهِ یَعْلَمُ

وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» [96] لذا مطرح کردن مباحث علمی در محافل عمومی ناصواب است .

علاوه بر این، در جهت عمل به پیام دیگر قرآن یعنی " فَيَشْرُرْ عِبَادَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ [97] " باید بی دریغ در راه شناخت دقیق و علمی ویژگی های مذاهب از راه مطالعه و پژوهش در منابع اصلی و تماس های مستقیم، جدی و صمیمانه با علمای آنان و انجام گفتگوهای انتقادی مبتنی بر صدق و خیرخواهی کوشید. از هر گونه اظهار نظر فاقد پشتوانه ی علمی و مبتنی بر شذوذ و موهومات نسبت به مذاهب خودداری ورزیده آمادگی لازم را برای شنیدن اشکال ها و اعتراض های طرف مقابل کسب کرده و بدون برانگیخته شدن حساسیت های عاطفی و عصبیت ها به ارزیابی آنها پرداخت و سرانجام منفحانه آماده ی پذیرش هر سخن حق و صواب گردید.

شیخ صالح بن حمید در این باره میگوید:

«این درست نیست کسی که بر باطل است متصدی دفاع از حق شود.

درست نیست کسی که حق را نمیشناسد، به دفاع از آن بپردازد.

درست نیست کسی که نمیتواند واقعا از حق دفاع کند، متصدی اینکار گردد.

درست نیست کسی که درك روشنی از باطل ندارد، به دفاع از حق بپردازد، بنابراین هر کسی شایستگی و اهلیت ورود به يك گفتگوی سالم و "بهداشتی" و درست و با نتایج مثبت و پربار را ندارد؛ آنچه هم این شایستگیها را یکجا گرد میآورد، "دانش" است بنابراین حتما باید آنها به دانش – که مراد از آن هم تخصص در رشتۀ مربوطه است – مجهز باشد.

فرد جاهل به چیزی را نمیتوان در کنار عالم به آن قرار داد و کسی که نمیداند نباید با آنکس که میداند، به مجادله بپردازد، این حقیقت را حضرت ابراهیم (علیهالسلام) در گفتگو و صحبتی که با پدرش [در قرآن کریم] کرد، مقرر داشت: «يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعُلَمَاءِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا» [98]: «ای پدر! بیگمان به چیزی از دانش دست یافتهام که تو بدان دست نیافتهای، بنابراین از من پیروی کن تا تو را به راهی درست رهنمون گردم.» مسأله اینجا است که غیرمتخصص، به يك متخصص اعتراض و او را تخطئه میکند حال آنکه کسی که نمیداند [و تخصص ندارد] باید بپرسد و جويا شود نه اینکه اعتراض کند و بدون داشتن آگاهی و دانش به مجادله بپردازد. [99] درست همانگونه که حضرت موسی (علیهالسلام) با عبدصالح کرد: «قَالَ لَهُ مُوسَى هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَى أَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا» [100]: «موسی به او گفت: آیا از تو پیروی کنم به شرط آنکه از آن راهدانی که تو را آموختها ند به من بیاموزی؟» و پاسخ آن عبد صالح به حضرت موسی (علیه السلام) چنین بود: «قَالَ فَإِنَّ اتَّبِعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي عَنْ شَيْءٍ حَدَّثَیْ أُحَدِّثْ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا» [101]: «گفت: اگر از من پیروی داری، چیزی از من مپرس تا خود از آن برای تو سخن سرکنم.»

لذاست که نباید هرکدام از طرفین گفتگو، تنها نظر خود را صواب بدانند زیرا از نظر ما کسی جز انبیاء، معصوم نیستند؛ علما نیز در این مورد گفتگو مشهوری دارند: «نظر من درست است ولی احتمال خطا در آن میرود و نظر دیگران برخاست ولی احتمال صواب در آن هست.»
دهم: منطقی بودن؛

بحث باید بطور منطقی از مقدمات به نتایج پیش رفته و بدور از حيله و جدل باشد «وَقَالُوا أَلَمْ يَكُنْ لَهُ دَلِيلٌ إِذَا جَاءَهُ بِالْبَلَاءِ هُمْ يَقُونُ» [102] قرآن بسوی برهان و دلیل می خواند «قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ» إِنَّ كُنْتُمْ صَادِقِينَ [103]. در گفتگو، نباید فضایی خلاف شرعی از جمله تحقیر و تمسخر و... حاکم باشد و به درگیری و قطع رابطه و پشت به هم کردن و تخطئه همدیگر نینجامد و تا وقتی دلایل آرایه شده معتبر باشند، نتایج آن مورد رضایت قرار گیرد.

یازدهم: عدم حذف یکدیگر؛

اینکه يك طرف قصد کنار زدن یا به حاشیه راندن یا حذف اندیشه یا مذهب طرف مقابل را نداشته باشد زیرا قصد این کارها نیز فضا را آلوده میکند و شیوۃ کنار زدن راه رسیدن به حقیقت را ناهموار میسازد و هدف مورد نظر از گفتگو را تحقق نمیبخشد. گفتگو نباید به نزاع و کشمکش تبدیل شود؛ چرا که سبب از میان رفتن قدرت و هیبت انسان می شود. [104]

دوازدهم: اصل پذیرش وجود اختلاف در بین اقوام و ملت ها؛

«يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا» إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقْوَىٰكُمْ» [105]؛ ای مردم، ما همه شما را از مرد و زنی آفریدیم و آن گاه شعبه های بسیار و فرق مختلف گردانیدیم تا یک دیگر را بشناسید (و بدانید مع اصل و نسب مایه افتخار نیست بلکه) بزرگوارترین شما نزد خدا با تقواترین شما است، خداوند کاملاً آگاه است "از این رو مباهات و برتر دانستن نژاد، ملیت و... در آغاز گفتگو، آن را بی نتیجه خواهد گردانید

سیزدهم: اصل آزادی در فکر و اندیشه؛

«وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ» [106]؛ و بگو حق از سوی پروردگار شما رسیده است، پس هر که خواست ایمان آورد و هر که خواست کافر شود.

9) دستاوردهای گفتگو؛

از آنجا که مشخص بودن هدف گفتگو، جریان آن را منظم و آگاهانه می کند و موجب ثمر بخشی بیشتر گفتگو می گردد لذا شایسته است پیش از آغاز گفتگو نسبت به تعیین اهداف و دستاوردهای آن اقدام لازم به عمل آید.

۱ - آگاهی از مسأله: در فرآیند گفتگوی بین مذاهب باید طرفین از اهمیت و وسعت مسئله مطرح شده آگاهی داشته باشند. یعنی موضوع مورد بحث و گفتگو به صورت مسئله ای زنده و واقعی در زندگی انسانها تلقی گردد. این بحث و گفتگو موجب می شود که طرفین نسبت به ابعاد موضوع مورد بحث به تامل بپردازند.

۲ - آموزش و روشنگری: در فرآیند گفتگوی مذاهب، آموزش و روشنگری نه تنها برای شرکت کنندگان در بحث بلکه برای شنوندگان و یا خوانندگان آن در زمره دستاوردهای بحث بشمار می آید. یعنی مذاکره کنندگان باید قبل از گفتگو نسبت به شناخت مسایل اختلافی اقدام کنند تا طرفین بتوانند با عقاید و برداشت های متعدد درباره آن مسئله آشنا شوند.

۳ - ارائه نقطه نظرهای مختلف: هدف گفتگو، آشنایی افراد با نقطه نظرهای متفاوت درباره موضوعات مورد بحث است. هر يك از افراد این فرصت را پیدا می کنند که با شنیدن نظرات مخالف باواقع بینی بیشتری با نظرات خود و دیگران برخورد کنند. بدین ترتیب،

بروز اختلاف به دلیل تنوع افکار و تفاوت درخواستها و منافع، امری طبیعی در زندگی اجتماعی بشر است. گفتگو راه مناسبی برای درك اختلافات و تفاوت ها و آگاهی از آراء و نظرات و دلایل مختلف محسوب می شود. گفتگو موجب رفع سوء تفاهمات و بدبینی ها می شود. گفتگو راهی است که در آن طرفین می توانند بدون درگیری به طرح و بررسی مسأله مورد اختلاف بپردازند عقاید مختلف مستقیماً و به طور مؤثر در کنش متقابل با یکدیگر قرار می گیرد.

۴ - تصریح ایده ها: در زمره اهداف و آثار و نتایج گفتگو، تصریح عقاید است. چه بسا برخی ایده ها در بادی امر برای بیان کننده آن هم مبهم و غیر قابل تعریف باشد. بدین معنی که وقتی او ایده ای را بیان می کند و سایرین از آن مطلبی برداشت می کنند، شروع به طرح پرسش می کنند و همین پرسش ها صاحب ایده را به دادن پاسخ هایی مجبور می کند که موجب روشن شدن بحث می گردد. گفتگو هم برای گوینده و هم برای شنونده مفید است، زیرا بسیاری از ابهامات و افکار مغشوش با پرسش ها و پاسخ ها و با اشاره به واقعیت ها و با استنتاجات مختلف برطرف می شود.

طرفین گفتگو با ارتباط رودررو خود را آئینه دیگران می بینند بدون آنکه خود متوجه شوند. بدین ترتیب، در فرآیند گفتگوی بین مذاهب، گوینده سعی می کند درباره عقاید و اظهارات خود طوری داور می کند که انتظار می رود که دیگران درباره آن داور می کنند. لذا گوینده سعی می کند عکس العمل های سایرین را پیش بینی کنند.

۵ - انتقال اطلاعات و بهره گیری از اندیشه و تجربه دیگران: هدف گفتگو ارتقای دانسته های خود در مورد پدیده های جهان، وقایع و رخدادها، فرهنگ ها و رفتار انسان های مختلف است. گفتگو روشی برای جذب دانش و مناسب ترین راه برای دستیابی به اطلاعات متنوع و افکار و عقاید گوناگون است. گفتگو موجب رشد فکری در جریان مبادله اطلاعات، ارائه دستاوردهای علمی، بینش های فلسفی، نظریه های اجتماعی و سیاسی و فراگیری علوم و فنون می شود. تجربیات نسل گذشته را به نسل امروز منتقل می کند و امکان

بهره‌گیری از آگاهی‌های افراد متخصص و مشاوره با آنان را فراهم می‌سازد.

۶ - همدلی: انسان به دلیل ویژگی‌های جمع‌گرایانه و نیازهای طبیعی - روانی خود در پی زندگی اجتماعی و ایجاد روابط مسالمت‌آمیز با هم‌نوعان خویش است. نیاز به همزیستی مسالمت‌آمیز و میل به به همدلی و هماهنگی و حفظ بنیان‌های روابط اجتماعی و نیاز به ابراز احساسات و عواطف از طریق گفتگو برطرف می‌شود. زبان گفتگو اصلی‌ترین ممکن‌ترین وسیله است. پذیرش تفاوت‌ها و به رسمیت شناختن تفاوت‌های فردی، قومی و ملی و تغییر نگرش به تفاوت‌های انسانی از اهداف گفتگوست. بشر از طریق گفتگو به این واقعیت نایل می‌آید که «تفاوت داشتن» جزء طبیعی آفرینش و هستی و جزئی از وجود آدمی و تفکر و فرهنگ اوست. و حتی با حضور تفاوت‌هاست که زیبا و قابل پذیرش شده است.

تفاوت بخشی از قانون هستی است. درک این قضیه که این تفاوت‌ها نیستند که عامل اختلاف و تفرقه‌اند بلکه نحوه نگرش انسان‌ها به تفاوت‌ها و رویکرد به آنهاست که می‌تواند اختلاف برانگیز باشد یا مایه شناخت متقابل و درک دقیق‌تر از هستی شود. دستیابی به همدلی واقعی بین مذاهب، بر این اساس قابل پذیرش و رشد‌دهنده است. گفتگو وسیله همدلی است به شرط آنکه پذیرش تفاوت‌ها و زیبا دانستن آن پایه و اساس همدلی را بنا نهد و همسانی و هم‌شکلی شرط اساسی همدلی و یگانگی نباشد. لذا گفتگو می‌تواند همدلی و محبت را افزون کند و تلاشی برای زیباتر و مطبوع‌تر ساختن وجود خود و محملی برای درک و تجربه دقیق‌تر زیبایی و مهر قلمداد شود.

۷ - هم‌اندیشی و مشارکت در تصمیم‌گیری جمعی: گفتگو راهی برای گردهم آمدن عقاید و افکار گوناگون و بررسی آنهاست. این هم‌اندیشی موجب آشنایی با روشها و نظریات جدید و نیز نقد و ارزشیابی آنها و در نتیجه مشخص شدن کارایی‌ها و کاستی‌های آنها می‌گردد. در این رهگذر، اندیشه کارآمدتر و توانمندتر خود را نشان می‌دهد. هم‌اندیشی از طریق گفتگو راهی را برای ابراز تفکرات نو پدید می‌آورد و امکان بهره‌گیری از خود و توانمندی‌های ذهنی افراد بیشتری و به ویژه خردمندان و فرهیختگان را میسر می‌سازد و زمینه استفاده از استعدادها و بینش‌های نخبگان را فراهم می‌آورد. از دیگر سو، گفتگو راه را برای احقاق حق افراد و تصمیم‌گیری‌هایی امکان‌پذیر می‌سازد که مربوط به جمع می‌شود.

بدیهی است که مشارکت در سرنوشت جمع، حق تک‌تک افراد آن جمع می‌باشد و گفتگو گشایشی برای شرکت در تصمیم‌گیری افراد محسوب می‌شود که مداخله رأی و نظر همگان را موجب می‌گردد. گفتگو موجب مشارکت بینش‌های گوناگون و احترام به حقوق جمعی افراد از جمله سهم بودن آنان در تعیین سرنوشت خود و تأثیرگذاری آنها بر مراکز تصمیم‌گیری می‌شود و با تعیین جهت حرکت یک جمع بر اساس خواست‌های عمومی، به محدودسازی خودرأیی و قدرت‌مداری می‌انجامد.

۸ - حل مسالمت‌آمیز اختلافات: بروز اختلاف به دلیل تنوع افکار و تفاوت درخواستها و منافع، امری طبیعی در زندگی اجتماعی بشر است. گفتگو راه مناسبی برای درک اختلافات و تفاوت‌ها و آگاهی از آراء و نظرات و دلایل مختلف محسوب می‌شود. گفتگو موجب رفع سوء تفاهات و بدبینی‌ها می‌شود. گفتگو راهی

است که در آن طرفین می توانند بدون درگیری به طرح و بررسی مسأله مورد اختلاف بپردازند و از دیدگاه های یکدیگر و نیازها و منافع متقابل آگاه شوند، راه حل های موجود برای خاتمه دادن به اختلافات را بررسی کنند و به راه حل مشترکی دست یابند، راه حلی که براساس مفاهیم و حفظ همزیستی مسالمت آمیز صورت می گیرد. گفتگو راه را برای درک اندیشه طرف مقابل و تصورات وی و رفع ابهامات و پرهیز از قضاوت گری های عجولانه و تهمت ها و رفتارهای تخریبی هموار می سازد به گونه ای که طرفین با در نظر گرفتن علایق و اعتقادات یکدیگر، نوعی رفتار ارتباطی متقابل جدید را بنیان می نهند که بر تحمل یکدیگر و حفظ حقوق طرفین استمرار است.

۹ - ابراز وجود: یکی از عوامل رشد انسان، ابراز توانمندی ها و خلافت های اوست. فرد از طریق گفتگو می کوشد حاصل بودن خود و کارآمدی وجودی خویش را برای دیگران نمایان سازد.

او هویت خود را در شناخت و به کارگیری استعدادهای درونی خود می داند و توانایی خود را از میزان بهره ای می بیند که می تواند برای دنیای پیرامون خود داشته باشد. برای تحقق این منظور، وی نیاز به زندگی اجتماعی فعال با اعضای جامعه از طریق گفتگو دارد. گفتگو راهی برای ابراز عقیده و اعلام آگاهی از هستی و حضور دیگران و ابراز پیامی است که فرد برای هموعان خود دارد. آدمی با گفتگو ذهنیات خود را در اختیار هموعان خویش قرار می دهد و از این رهگذر حضور خود را در دنیای انسانی به تماشا می گذارد و از بازتاب آن بهره می برد و راهی به شکوفایی خود و دیگران می گشاید.

۱۰ - گسترش فضای نقد و خرد ورزی: گفتگو روش سالمی برای بررسی و ارزشیابی ایده ها و نظرات گوناگون است. این ارزشیابی موجب ارتقای سطح فکری فرد و جامعه می شود و برخورد خردورزانه را با مفاهیم و موضوعات و مسایل زندگی فردی و جمعی ترویج می کند. نحوه بررسی افکار و نگاه دقیق و موشکافانه به نقاط قوت و ضعف نظریه ها و روش ها و بررسی دلایل آنها موجب تلاش برای ارایه اندیشه های کارآمدتر و جدیدتر و تفکر بیشتر پیرامون مسایل مختلف می گردد و از سویی ویژگی پرسش گری که در نهاد این برخوردها نهفته است ذهن را به تحرك و حساسیت پیرامون باورها و روشهای رایج و می دارد و عنصر خرد آدمی را به وسط میدان می کشد و این خود موجب حذف خودرأیی و نفی یکجانبه گری می شود و خرد را به عنوان معیار مشترکی برای سنجش اندیشه ها به جای جهل و خودخواهی و قدرت طلبی حاکم می سازد.

علامه شرف الدین در کتاب المراجعات، آثار و ثمراتی برای گفتگو برشمرده، از جمله:

۱. روشن کردن عقاید شیعی برای اهل سنت؛

۲. کاستن تعصب و کاهش دیوار بی اعتمادی؛

۳. شکل گیری تقریب بین مذاهب.

علامه شرف الدین، این منادی اتحاد اسلامی، معتقد بود راه حل اختلافات جهان اسلام در فراموش کردن گذشته و یا چشم پوشی از اعتقادات و نظریات علمی نیست؛ زیرا که سکوت و پرده پوشی نسبت به این مسائل، ریشه های روحی آنها را از دل و جان مردم بر نمیکنند، بلکه باید از راه گفتگو سوء تفاهات

را بر طرف کرد؛ چون منشأ بسیاری از اختلافات شیعه و سنی «دروغها و اتهامها و تبلیغاتی است که در شرایط زمانی خاص مطرح شده است و قدرتهای سیاسی گذشته، آنها را اشاعه داده‌اند» [107].

10) راهکارهای اشاعه گفتگوی میان مسلمانان

به منظور ارتقای سطح و کیفیت گفتگوی بین مذاهب اسلامی شایسته است نکات ذیل مدنظر قرار گیرد:

- ۱ - ارتباط و تعامل علمی اساتید، دانشجویان و طلاب کشورهای اسلامی؛
- ۲ - ساماندهی پژوهشی با بهبود نظام اطلاع رسانی به منظور انجام مطالعات جامع در زمینه تحریر محل نزاع فکری بین مذاهب و اندیشیدن راههای حل اختلافات نظری میان آنها؛
- ۳ - تقویت پایگاه های اطلاع رسانی با ایجاد امکانات و شبکه های ارتباطی و فن آوری اطلاعاتی به منظور گردش آزاد اطلاعات، دانش و ایده ها؛
- ۴ - اصلاح و تغییر در روش های گفتگو و ارزیابی راهبردهای تعامل بین مذاهب اسلامی به منظور رفع سوء تفاهات و سوء برداشت ها و متمرکز کردن منابع فکری در جهت ایجاد منظومه هماهنگ اندیشه؛
- ۵ - ایجاد پژوهشگاه ها و اندیشگاه ها به منظور بستر سازی و فضا سازی برای سیاستگذاری و هدایت گفتگوها در مسیر مطلوب؛
- ۶ - تعریف چارچوب ها، معیارها و ضوابط گفتگوی علمی - فرهنگی به منظور حاکم نشدن سلیقه ها و ترجیحات و تفسیرهای شخصی قومی؛
- ۷ - دور نگه داشتن فضای گفتگو از التهاب های سیاسی و پرهیز از سیاست زدگی، دولت گرایی و یا رسمیت گرایی در فرآیند گفتگو؛
- ۸ - مدیریت سامان مند مراکز مطالعاتی و پژوهشی و فکری و اندیشه ای جهان اسلام به منظور سامان بخشی به ارتباطات درون تمدنی و تبادل نظر مراکز علمی و تحقیق جهان اسلام؛
- ۹ - رعایت آداب گفتگو در فضایی سالم به دور از جمود، تجر، خودباختگی و تقلید، تقویت روحیه انتقادپذیری و تحمل نظر مخالف، در جهت تکامل و ارتقای کیفی گفتگو؛
- ۱۰ - تشکیل مناظره های قانونمند و توأم با امکان داوری و نقد و ارزیابی در محضر وجدان علمی با حضور اهل فن و نظر به منظور فراهم آوردن فضای سالم و مشوق ابتکار و خلاقیت و همفکری، ایجاد زمینه تضارب آراء و عقول و گسترش فضای انتقادی سالم و فرهنگ سازی برای گفتگوی آزاد؛
- ۱۱ - شناسایی، معرفی، انتشار و نقد آثار به جای مانده عالمان و اندیشمندان رشته های مختلف علوم اسلامی، نشر کتب و فعالیتهای پژوهشی مرتبط با موضوع تقریب مذاهب اسلامی به منظور انتقال یافته ای پژوهشی و ارائه آنها به صورت نظام یافته و سامان مند؛
- ۱۲ - برقراری ارتباط ارگانیک و تنگاتنگ بین مراکز فکری جهان اسلام به منظور هماهنگی پژوهش ها و بستر سازی برای تولید اندیشه و نظریه منسجم و هماهنگ، ارتقای تعاملات پژوهشی به منظور استفاده از

نتایج و دستاوردهای تحقیقاتی یکدیگر، ایجاد زمینه های تبادل علمی بین مراکز فکری و اندیشه های جهان اسلام، برقراری ارتباط منطقی بین مراکز پژوهش بر اساس بهره گیری از فن آوری ارتباطات.

نتیجه گیری

با عنایت به آنچه گذشت مشخص گردید که گفتگو در استراتژی تقریب مذاهب اسلامی از جایگاهی قابل توجه و تأثیر گذار برخوردار است به گونه ای که اهتمام به ابعاد این فرآیند شامل شناخت اهمیت، لزوم، فواید، لوازم، آداب، شرایط، اهداف، نتایج، دستاوردها و راهکارهای اشاعه فرهنگ گفتگو می تواند موجبات غنای بیشتر فکری و نظری مسلمانان را در عرصه تقریب مذاهب فراهم سازد.

در فرآیند گفتگوی بین مسلمانان شایسته است ضمن درک اهمیت گفتگو و تعامل بر محور فطرت گرایی، یکتاپرستی، عاقبت جویی (فرجام خواهی و آخرت گرایی) پیشرفت و توسعه، معنویت رضایت، حق طلبی، هدایت عمومی، برادری و برابری، عدالت اجتماعی، صلح و امنیت، آزادی های معقول و احترام به مرزهای فکری و فرهنگ قومی و اجتماعی یکدیگر مورد اهتمام قرار گیرد.

در واقع امروزه باید از گفتگو به عنوان ابزاری نرم افزاری و مسالمت آمیز برای انتقال اندیشه ها، نظریه ها و نوشته های دینی و تقویت دین پژوهی استفاده شود و به منظور نهادینه سازی گفتگو به تقویت و تحکیم استقلال نهادهای چند جانبه، تبادل نظر و گفتگو بین محققان حوزه دانشگاه در کشورهای مختلف اسلامی، ارتباط علمی پژوهشگران و نخبگان فکری و علمی و فرهنگی مسلمان، ارتباطات پویای علمی با ارتقای همکاری های بین دانشگاهی از طریق تبادل استاد و دانشجو، تعامل و تبادل آراء بین محافل علمی جهان اسلام، تقویت روش های جدید تحقیق و پژوهش تطبیقی و بین رشته ای، توزیع سامان مند دانش از طریق اهتمام به فناوری شبکه ای، افزایش ارتباطات و مراودات علمی و توسعه همکاری های علمی کشورهای اسلامی با یکدیگر در راستای زمینه سازی برای اطلاع رسانی دستاوردهای علمی و فرهنگی مسلمانان مبادرت گردد.

فهرست منابع

1. قرآن کریم
2. نهج البلاغه، ترجمه شهیدی .
3. ابن القیم جوزیه، شمسالدین ابو عبداﷲ، زادالمعاد، ج3
4. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ماد: "حار". دار صادر، بیروت، 1968
5. الالبانی، محمد ناصر الدین، صحیح ابوداود، شماره 4944
6. بوهم، دیوید، دربارهﷲی دیالوگ، گردآوری: لی نیکول، ترجمهﷲی حسینی نژاد، محمد علی، دفتر پژوهشﷲهای فرهنگی، 1381 .

7. پایا، علی، گفت و گو در جهان واقعی، تهران، طرح نو، 1381
8. تافلر و همکاران، بسوی تهران جدید، ترجمه محمد رضا جعفری، نشر سیمرغ، 1376
9. تسخیری، محمد علی، جهان اسلام و غرب، اصلا چهره ی یکدیگر، اطلاعات، 4 آبان 1383، ص 6.
10. تسخیری، محمد علی، شروط الحوار في قرآن الکریم، تهران: کنفرانس بین المللی وحدت اسلامی، مجمع العالمي للتقريب بين المذاهب الاسلاميه
11. حافظ نسایی، سنن نسایی، ج 7، ص 156
12. دهخدا، علی اکبر، گفت و گو، لغت نامه، ج 11، ص 16928-16931
13. راغب اصفهانی، مفردات غریب القرآن، ص 89؛
14. رضوی راد، محمد، پیدا و پنهان اندیشه میان فرهنگی، مجله اطلاع رسانی و کتابداری پژوهش و حوزه شماره 26، 1385
15. الزبیدی، تاج العروس، ج 3، ص 162
16. الشوکانی، فتح القدیر، ج 3، 1223 هـ
17. الشیخ صالح بن حمید، پژوهشی درباره گفتگو، سایت صید الفوائد
18. طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، ج 13، ص 309.
19. طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج 9، ص 408؛
20. عبادیان، محمود، گفت و شنود (دیالوگ) مجلات: علوم انسانی «نامه مفید»، زمستان شماره 24، 1379
21. غزالی، امام ابوحامد، احیاء العلوم، جلد اول.
22. فضل ا، محمد حسین، ضرورت گفتگوی ادیان و مذاهب، هفت آسمان، ش 7
23. فیروزآبادی، احمد بن یعقوب بن محمد بن ابراهیم الشیرازی، القاموس المحيط، ماد «حار»، 1424
24. القشیری النیسابوری، أبو الحسین مسلم بن الحجاج، صحیح مسلم، شماره 55،
25. مبلغی، احمد، سخن قرآن پیرامون گفتگوی اندیشه و اندیشه ی گفتگو، مجموعه مقالات استراتژی تقریب مذاهب اسلامی، 26. تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، (1384)، ص 347.
27. مصطفی، ابراهیم، المعجم الوسیط، ماد: «حار». المعجم الوسیط، دار احیاء، مجمع اللغة العربية بالقاهرة، 1998،
28. موسوی، شرف الدین، نص و اجتهاد، ترجمه علی دوانی، قم، انتشارات اسلامی، هشتم، 1375 ش، (مقدمه)، ص 62.
29. واحدی نیشابوری، علی، اسباب النزول، مترجم علیرضا ذکاوتی قزاقزلو، ناشر: نی، 1383
30. واعظ زاده خراسانی، محمد، چشم انداز تقریب، (گفتگو با آقای واعظ زاده خراسانی)، فصلنامه ی

[1]- پژوهشگر: راضیه علی اکبری، دانشجوی ترم آخر کارشناسی ارشد دانشکده مذاهب دانشگاه ادیان و مذاهب قم. برخی از آثار منتشر شده توسط نگارنده عبارت است از: 1- کتاب «تندیس خدمت»، قم: انتشارات انصاریان (1386) ؛ 2- مقاله «نجوم امت»، مجموعه مقالات کنگره محدث قمی، دانشگاه علوم حدیث شهر ری (1386) ، 3- مقاله «نقش علمای جبل عامل در گسترش تشیع»، مجموعه مقالات کنگره بین المللی شهیدین ، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (1388) ؛ 4- مقاله «نقش عاشورا در تمدن ایرانی- اسلامی عصر صفوی»، مجموعه مقالات کنگره عاشورا پژوهی دانشگاه امام صادق (ع) تهران (1388) ، 5- مقاله «ایثار و شهادت و جهانی شدن»، مجموعه مقالات شهادت دانشگاه قم (بهار 1389) ؛ 6- مقاله «سفیران تقریب»، خبرنامه ادیان و مذاهب، (پاییز 1389) ؛ 7- و مقالاتی در گاهنامه کوثر، کاشانه حوزه مکتب کوثر، شماره دوم (1388). پست الکترونیک: razieh_a_62@yahoo.com، همراه 09365439407

[2]. Islamo phabia

[3]. Public diplomacy

[4]- احمد مبلغی (1384)، سخن قرآن پیرامون گفتگوی اندیشه و اندیشه ی گفتگو، مجموعه مقالات استراتژی تقریب مذاهب اسلامی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ص 347 .

[5]. سوره حجرات، آیه 13.

[6]- بوهم، دیوید (1381)، درباره ی دیالوگ، گردآوری و تدوین: لی نیکول، ترجمه ی محمد علی حسینی نژاد، دفتر پژوهش های فرهنگی، ص 57.

[7]- رضوی راد، محمد، (1385) پیدا و پنهان اندیشه میان فرهنگی، مجله اطلاع رسانی و کتابداری پژوهش

[8]. عبادیان، محمود (1379) گفت و شنود (دیالوگ) مجلات : علوم انسانی « نامه مفید » زمستان شماره 24، ص 53.

[9]. دهخدا، علی اکبر، گفت و گو، لغت نامه، ج 11، ص 16928-16931.

[10]. Webster, s New World of the American Language, 1989, p.9. 21.

[11]- پایا، علی (1381) گفت و گو در جهان واقعی، تهران، طرح نو، ، ص 66.

[12]- تافلر و همکاران (1376) بسوی تهران جدید ، ترجمه محمد رضا جعفری، نشر سیمرغ ، ص 11.

[13]- الزبیدی، تاج العروس، ج 3، ص 162

[14]- طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج 9، ص 408؛ و نیز رک : علامه طباطبائی، تفسیر المیزان، ج 13، ص 309 .

[15]-سوره انشفاق ، آیه 14.

[16]- لسان العرب و القاموس المحيط و المعجم الوسيط، مادة: "حار". برای تعریف جدال رک : راغب اصفهانی، مفردات غریب القرآن، ص 89 ؛ المیزان، ج 12، ص 371 .

[17]- سوره کهف ، آیه 34.

[18]- سوره کهف ، آیه 37.

[19]- سوره مجادله ، آیه 1.

[20]- محمد حسین فضل ا ، ضرورت گفتگوی ادیان و مذاهب ، هفت آسمان ، ش 7 ص 10 .

[21] - ص 33.

[22] - آیه ۶۴.

[23] - سوره الرحمن، آیات 1-4.

[24] - سوره علق، آیه 5.

[25] - سوره قلم، آیه 1.

[26] - سوره علق، آیه 1.

[27] - سوره زمر، آیه 18.

[28] - آیت ا تسخیری، مقاله شروط الحوار في قرآن الکریم .

[29] - سوره بقره آیه 30.

[30] - با استفاده از کتاب ضرورت گفتگوی ادیان و مذاهب ، محمد حسین فضل ا ، ص 8 الی 10.

[31] - سوره آل عمران ، آیه 64 .

[32] - آیه ا محمد علي تسخيري، مقاله شروط الحوار في قرآن الکریم .

[33] - سوره قصص، آیه 75.

[34] - سوره نمل، آیه 119 .

[35] - سوره غافر، آیه 35.

[36] -سوره غافر، آیه 56.

[37] - سوره حج، آیه 71.

[38] - سوره مومنون، آیه 45 .

[39] - سوره طه، آیات 23 - 28.

[40] - سوره بقره، آیه 113.

[41] - کتاب شأن نزول آیات، واحدی نیشابوری.

[42] - سوره بقره، آیه 109.

[43] - سوره بقره، آیه 120.

[44] - سوره بقره، آیه 111.

[45] - سوره انبیاء آیات 65-62.

[46] - سوره انبیا، آیه 24.

[47] - سوره نمل، آیه 64.

[48] - سوره مومنون، آیه 117.

[49] - سوره انعام، آیه 81.

[50] - سوره یوسف آیه 8.

[51]- سورہ نحل آیہ 125.

[52]- سورہ آل عمران آیہ 9 .

[53]- سورہ آل عمران آیہ 20.

[54]- آنگاہ کہ خدای تعالیٰ می فرماید: «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً ۖ قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ ۖ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ» سورہ بقرہ 30، آیہ.

[55]- سورہ نحل، آیہ 125.

[56]- سورہ بقرہ، آیہ 256.

[57]- سورہ عنکبوت، آیہ 46.

[58]- سورہ آل عمران، آیہ 159.

[59]- سورہ شوری، آیہ 38.

[60]- سورہ مریم، آیہ 42.

[61]- سورہ مریم، آیہ 46 .

[62]- سورہ مریم، آیہ 47.

[63]- آیہ 69.

[64]- آیہ 70.

[65]- آیه 71.

[66]- سوره فرقان - آیه 52.

[67]- این حدیث را مسلم در صحیح خود شماره 55 و صحیح ابوداود شماره 4944 و النسای در جلد 7 صفحه 156 روایت کرده‌اند.

[68]- سوره هود ، آیه 34.

[69]- سوره هود ، آیه 32.

[70]- ابن القیم جوزیه ، زادالمعاد ، ج3، ص42 و الموسوعه الفقیهه الكويتیه ، ج15، ص128 .

[71]- سوره غافر ، آیه 4 .

[72]- سوره آل عمران - آیه 187.

[73]- الشوکانی، فتح القدیر ، ج 3 ، ص43 و نگاه کنید به: الموسوعه الفقیهه الكويتیه ، ج15، ص128 .

[74]- برای مطالعه بیشتر ر.ک: آیت ا محمد علی تسخیری، جهان اسلام و غرب، اصلا چهره ی یکدیگر، اطلاعات، 4آبان 1383، ص6 .

[75]- سوره نحل، آیه125، و نیز ر.ک: المیزان، ج12، ص374 .

[76]- نهج البلاغه، کلمات قصار، شماره 206، ترجمه شهیدی ، ص207.

[77]- سوره طه ، آیه 44.

[78]- سوره طه ، آیه 44 .

[79] - سوره سبأ ، آیه 24.

[80] - سوره سبأ ، آیات 24 تا 26 .

[81] - سوره آل عمران ، آیه 64 .

[82] - سوره حج آیه 8 .

[83] - سوره زمر ، آیه 18.

[84] - رک: چشم انداز تقریب ، گفتگو با آقای واعظ زاده خراسانی ، فصلنامه ی هفت آسمان ، شماره 9 .

[85] - سوره اسراء ، آیه 36 .

[86] - سوره بقره ، آیه 111 .

[87] - سوره آل عمران ، آیه 93 .

[88] - سوره احقاف ، آیه 4.

[89] - سوره ذاریات ، آیه 39 .

[90] . الشیخ صالح بن حمید ، مقاله ای درباره گفتگو ، منتشره در سایت: صید الفوائد.

[91].سوره اسراء ، آیه 85.

[92] . سوره سبأ ، آیه 24.

[93] . سوره بقره ، آیه 170.

[94]. ر ك: امام ابو حامد غزالي، احياء العلوم ، جلد اول.

[95]. الشيخ صالح بن حميد، پژوهشي در باره گفتگو ، سايت صيد الفوائد .

[96]. سوره آل عمران، آيه 66.

[97]. - سوره زمر ، آيه 17 و 18.

[98]. - سوره مريم - آيه 43 .

[99]. شيخ صالح بن حميد، مقال در باره گفتگو ، سايت صيد الفوائد .

[100]. - سوره كهف ، آيه 66 .

[101]. - سوره كهف ، آيه 70 .

[102]. . سوره زخرف، آيه 58 .

[103]. سوره النمل، آيه 64 .

[104]. - سوره انفال ، آيه 46 .

[105]. - سوره حجرات آيه 13 .

[106]. - سوره كهف آيه 29 .

[107]. - موسوي ، شرف الدين، نص واجتهاد ، ترجمه علي دواني، قم، انتشارات اسلامي،

هشتم، 1375 ش، (مقدمه)، ص 62.